

SÜNNET ÜZERİNE BİR KİTAP VE BİR AÇIK OTURUM

A Book on Sunnah and a Panel Discussion

Çeviren: Mehmet GÖRMEZ

Türk okuyucusunun, dilimize tercüme edilen "Fıkhü's-Sire" adlı kitabından tanıdığı Mısırlı İslam davetçisi ve mütefekkir Muhammed Gazalî'nin 1989 yılının başında bir eseri yayınlandı. Sünnete dair olan eserin adı "es-Sünnetü'ün-Nebeviyye Beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadis" (Fıkahçılar ve Hadisçiler'in Hz. Peygamber'in Sünnet'ine Bakışları)dir.

Aslında eser, Amerika'da kurulan Uluslararası İslâm Düşüncesi Enstitüsü'nün isteği üzerine kaleme alınmıştır. Ancak yazarın ifadesine göre, tartışmalara yol açacağını bildiğinden, Enstitü eleştirilerle yıpranmasın diye, ilk baskısı Kâhîre'de Dâruş-Şuruk tarafından gerçekleştirilmiştir.

Gerçekten kitap, yayınlandığı günden itibaren unulanın da fevkinde bir ilgi toplamış ve ilk beş ayda beş baskı yapmıştır. Sadece yarı resmi el-Ehram gazetesinde onuzaya varan lehte ve aleyhte yazılar yazılmıştır. Kitap bazı çevrelerce, günün moda tabiriyle "preistroika İslamiyye" olarak tavsif edilirken, bazılarınca da şiddetli hücum ve tenkidlerine maruz kalmıştır.

Bilindiği gibi Fakihlerle Muhaddislerin Sünnete bakış açıları ilk asırlardan itibaren farklılık arzemiştir. Hatta bu hususta aralarında büyük ihtilafların çıktığı da bir hakikattir. İşte Gazalî bu eserinde daha çok fakihlerin bakış açısından hareket etmiş, ancak zaman zaman fakihler nezdinde de zayıf addedilen görüş ve düşüncelere sarılıp onlara işlerlik kazandırmaya çalıştığı için muhtelif itirazlara yol açmıştır.

Bir giriş ve dokuz bölümden oluşan kitap, yüzaltmış sayfadan ibarettir. Kitabın muhtevasını ve yazılış gayesini ortaya koymak için, yazarın giriş kısmında söylediği bazı ifadelerini burada aynen aktarmak yararlı olacaktır.

"Ben, bu kitabımla, saf (hanif) dinimizi câhil dostlardan korumak istedim."

"Bu kitap; birkaç hadis kitabını okuduktan sonra İslâm'ı tamamen ihâta ettiğini zanneden gençlere, selefçilik adı altında mezhep fıkhına savaş açan ve İslâm'ın özünü bırakıp kabuğu ile uğraşan şeyhlere bir derstir."

"Ben şahsen mezhep taassubundan nefret ederim. Bana göre bu taassub fıkhı eksikliğinden, bazen de kötü ahlaktan kaynaklanır. Ancak delilleri anlamada çocukça yapılacak bir ictihad, mezhep taassubundan çok daha zararlı ve daha tehlikelidir."

"Son zamanlarda meydan boş olduğu için (Evrensel bir fıkhı yerine), Bedevi fıkhı yayıldı. Akaid ve Teşriatta çocukça tasavvurlar yaygınlaştı."

"Tarih boyunca zalim sultanlar, kendisine dokunmayan ilmi ihtilaflardan haz duymuştur. Şüpheye düşmek abdesti bozar mı? bozamaz mı? Ahirette Allah'ı görmek mümkün mü değil mi? İmamın kuraatü cemaat için yeterli mi değil mi? Zâlim idareciler halkın bu gibi tartışmalara dalgıç hiç çıkmamalarını arzu eder."

Kitabın bölümlerinin başlıkları şöyledir: İctihad ve Rivayet, Kadın Dünyası, Şarka ve Türkül, Âdet ve İbâdetler Arasında Din, Öncelikle Kur'an Fıkhı, Fiten Hadisleri, (Fıkıhta) Vesileler ve Gayeler, Şeytan'ın İğvası ve Çareleri, Kader ve Cebr.

Kısaca tanuttığımız bu kitap üzerine ortaya çıkan ihtilafları halletmek için el-Müslimün gazetesi onüç ilim adamının katıldığı bir açık oturum düzenlemiştir. Tartışma, el-Müslimün gazetesinin, 275. (11-17 Mayıs 1990), 276. (18-14 Mayıs 1990) ve 277. (25-31 Mayıs 1990) sayılarında yayınlanmıştır. Gazalî'nin bulunduğu açık oturumun tercümesinin yayınlanmasını Türkiye'de ki Sünnet tartışmalarına da katkı sağlayacağı inancındayız.

GAZETENİN TAKDİMİ

"el-Muslimûn" gazetesi, Ezher'li âlim ve İslâm mütefekkirlere oluşturan, onüç kişilik bir heyeti, Sünnet ve Hadis ile ilgili meseleleri tartışmak üzere yuvarlak bir masada, ilk defa bir araya getirdi. Ateşli bir tartışma ortamında geçen konu, Sünnet'in sadece zayıf ve uydurma hadislerden değil; sarîh naslarla çelişen senedi sahih hadislerden de arındırılması gibi önemli ve riskli bir konu idi. Bu toplantıya katılan bâzı âlimler, Allah'ın kitabından sonra en sahih kitap olarak kabul edilen *Sahih-i Buharî*'nin ihtiva ettiği bir takım müşkil konuları, yine ilk defa, münakaşa mevzu yaptılar.

Bilindiği üzere Sünnet, eskiden olduğu gibi bugün de İslâm ulemâsının en çok tartıştığı konulardan biridir. Daha ilk asırda, hadislerin yazılıp yazılmayacağı üzerinde, sahabenin ihtilaf ettiğini görüyoruz. Bâzıları, Hz. Peygamber'in, ilk zamanlar hadisin Kur'an'la karışmasını engellemek için yazımını yasaklayan rivayetini ileri sürerek buna karşı çıkarken; bâzıları da Hz. Peygamber'in bir takım sahabilere verdiği yazma ruhsatından hareketle kaydedilmesini istemiştir. Bunlar, Resulullahın söz konusu yaşağını ise, Kur'an'la karışmaması için bir ikaz olarak değerlendirmişlerdir. Ancak her iki taraf da ikisinin yazımını birbirinden ayırmaya muvaffak olmuş ve İslam Şeriatı'nın ikinci kaynağı olan Sünnet'e gereken önemi vermekten asla geri durmamıştır.

Yine, ilk asırlarda mezhep mutaassıbları, münafık ve yalancıların ürünü olan mevzû hadislerin ortaya çıkmasıyla, ikinci bir tartışma başlamıştır. Hadis âlimleri, derhal bu fitnenin önüne geçmek ve zayıf hadisleri sahih olanlarından seçmek için cerh ve ta'dil ilmini te'sis ettiler. Böylece Sünnet her türlü şaibeden muhafaza edilerek tedvin edilmiş ve bu şekilde zamanımıza kadar gelmiştir.

Son asırlarda bu tartışma ve ihtilafların yeniden ortaya çıktığını görüyoruz. Bâzıları zayıf hadislerden hareketle dine saldırıp şüpheler ortaya atarken, bazıları da sahih hadis kaynaklarını tarayarak akla muhalif gözükən hadisleri çıkarmış ve bundan hareketle hem

Sünnet'i hem de bu hadislerden çıkan kural ve kaideleri tezyife başlamışlardır. Derken Sünnet'in yeniden bir arındırılmaya tâbi tutulmasının kaçınılmaz olduğu iddiaları ortaya çıkmıştır.

Ancak Sünnet nelerden arındırılacak? Hadis ehli nezdinde bilinen usul ve şartlara muhalif olan kusur ve illetleri taşıyan senedlerden mi? Yoksa aklın almadığı, doğruluğu ve mantıklılığından şüpheye düştüğü metinlerden mi arındırılacak?

Bu arada, Sünnet yeniden bir tahlil ve tenkide tâbi tutulsa dahi, *Buharî* ve *Müslim*'i bundan uzak tutmak gerektiğini, aksi takdirde ümmetin büyük bir vebal altına gireceğini, rastgele herkesin Sünnet ve Hadis hakkında ileri geri konuşacağını bunun da büyük bir fitneye yol açacağını haykıran muhafazakâr sesler yükselmeye başladı.

Gazetemiz bu tartışmalara ilgi duymuş ve şu soruları tekrar gündeme getirmiştir.

1. Sünnetin yeniden arındırılması gerektiğine inanıyor muyuz? İnanıyorsanız buna ne zaman ve nasıl başlayacağız? Hadis âlimleri ve uzmanları ihtilaf ve tartışmalara yol açan, akla ve vakiya aykırı düşen hadislerden, *Buharî* ve *Müslim* de dahil, bütün sahih hadis kaynaklarını mı arındıracaklar?

2. Yoksa *Buharî* ve *Müslim*'in hiçbir tebdil ve tağyire ihtiyacının olmadığına, yapılacak işin müşkil olan hadisleri yeniden yorumlamak, doğru anlayışa varmak için sair rivayetlerle tevlik edilmesi gereğine mi inanıyoruz?

İşte bu sorulara doğru cevap bulmak için, gazetemiz "el-Müslimûn", Kahire'deki bürosunda, meseleyi bütün boyutlarıyla ele alan bir açık oturum gerçekleştirdi. Saatlerce süren üst üste iki oturuma, birçok fıkah, hadis, tefsir ve kelam âlimleri ile bâzı İslâm mütefekkirlere davet ederek "Sünnet'i yeniden anlamak ve yorumlamak mı gerekiyor? yoksa yeni bir elemeye mi ihtiyacı var?" sorusunu sordu.

OTURUMA KATILANLAR

- Prof. Dr. Ahmed Ömer Haşim: Ezher Üniver sitesi Rektör Yardımcısı.
- Prof. Dr. Huseynî Ebu Ferhe: Ezher Ün. Tefsir ve Hadis Öğretim Üyesi.
- Prof. Dr. el-Acemî ed-Demenhûrî: Ezher Ün. Usulu'd-Din Fak. Hadis Anabilim Dalı Öğrt. Üyesi.
- Prof. Dr. Cemaluddin Mahmud: Yüksek İslâm Konseyi Sekreteri.
- Prof. Dr. Seyyid Rızık Tavil: Ezher Ün. İslâmî Eğitim Fak. Dekanı.
- Prof. Dr. Abdülcelil Çelebi: Davetçiler Enstitüsü Dekanı.
- Prof. Dr. Abdulfettah el-Cundî: İslâmî Araştırmalar Konseyi Üyesi.
- Pof. Dr. Abdullah Abdüşşekur: Evkaf Bakanı Birinci Yardımcısı.
- Prof. Dr. Ahmedî Ebu'n-Hur: Eski Evkaf Bakanı.
- Muhammed Gazzâlî: İslam Davetçisi.
- Prof. Dr. Muhammed Ammare: Düşünür.
- Prof. Dr. Muhyiddin es-Sâfî: Usulu'd-Din Fak. Eski Dekanı.

BİRİNCİ OTURUM

el-Muslimûn: Herşeyden önce, bu toplantımıza katılan saygı değer âlimlerimize hoşgeldiniz diyor ve fırsatı yakalamışken ilk soruyu büyük İslâm davetçisi Şeyh Muhammed Gazzâlî'ye yöneltiyoruz... Zira Şeyh Gazzâlî son olarak kaleme aldığı "*es-Sunnetü'n-Nebeviyye beyne Ehli'l Fıkıh ve Ehli'l-Hadis*" adlı eserinde, bir çoğu *Buharî*'de geçen sahih hadislerden elde edilen hükümlere karşı çıkmıştır. Şimdi Şeyh Gazzâlî'ye soruyorum; sahih hadisleri diğerlerinden seçmek için elimizdeki ölçü ne olacak? Bugün elimizde bulunan, Hadis ilminin üzerine bina edildiği cerh ve tâdil kaideleri ile Mustalahu'l-Hadis ilmi kuralları mı?; Nebvî sünneti yeniden her türlü saldırıya karşı korumak için bu kural-lara göre mi değerlendireceğiz? Yoksa hepsini red mi edeceğiz?

Şeyh Muhammed Gazzâlî: Bazı insanlar çıkıyor ve "bizi sünnet ilgilendirmez, bize Kur'an yeter" diyorlar. Bu büyük bir hatadır bunu söyleyenler meseleyi karıştırıyor-lar. Zira, Hz.Peygamber'in hayatı, Kur'an'ın bütün yönünün ameli bir tatbikidir. O'nun ibâdet, ahlak, cihad ve muamelede sireti, yeryüzünü değiştiren ve bambaşka bir medeniyet getiren canlı bir Kur'an'dır. Şâyet kavî ve ameli Sünnet olmasaydı, Kur'an, hayal âleminde yaşayan felsefî nazariyelere benzerdi.

Binaenaleyh, Hz.Muhammed'in sosyal, siyasal ve askerî alanlarda koymuş olduğu sünnetleri, daha da önemlisi ibâdet ve itikad ile ilgili ortaya koyduğu prensipleri, kıyamete kadar bâki kalacak risaletin bölünmez bir parçasıdır. Nasıki su, hidrojen ve oksijenden meydana geliyorsa, İslam da Kitap ve Sünnetten oluşmaktadır.

Son yazdığım eserimde ben yeni bir şey söylemiş ve uydurmuş değilim, ben sâdece bu konuda geçmiş âlim-lerin söylediklerini te'yid ederek onlara tabi oldum. Tabi olduğum âlimlerin başında dört mezhep imamı Ebu Hanife, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed, daha sonra da Müslüman âlimlerin ekseriyeti gelmektedir.

Şimdi tekrar soralım; ben ne dedim? dedim ki; Sünnet iki kısma ayrılır. Biri yakîni (kesin) bilgi ifade eden "Mütevâtir Sünnet", diğeri de zannî bilgi ifade eden "Âhâd haberler"... Ben henüz Ezher'de talebe iken derslerimizde okurduk; Farz: kat'î delil ile sâbit olan ve hiçbir şüpheye medar olmayan hususlardır. Vacip ise -yâni müekked sünnet- kendisinde şüphe bulunan, zannî delil ile sâbit olan hususlardır.

Öyleyse itikadî meseleleri Âhad hadislerden almak mümkün değildir. Zira akâfid, kesin bilgiye dayanır. Akaid ile ilgili meseleler sâdece Kur'an ve Mütevâtir Sünnetle sâbit olabilir. Ancak Mütevâtir haber ile sâbit olan bir akidenin izâhı için Âhad hadislerden yararlanılabilir. Mesela kabir azabı veya sevabı ile ilgili hadisler Âhad haberlerdir. Ancak Kur'an ile sâbit olan ölümden sonraki hâlin bir izahı olduğu için, bana göre makbuldur ve bunu kitaplarımda zikrediyorum.

Bütün söylediklerimizi şu şekilde özetleyebiliriz: Akaidin kaynağı kesin bilgi ifade eden naslardır. Âhad haberlere sâdece Kitap ve Mütevâtir Sünnet çerçevesinde yer verilebilir.

el-Muslimûn: Söylediğiniz bu hadis-Âhad Haber-ulemanın cumhuru nezdinde kabul görmüş- *Buharî* ve *Müslim* gibi sahih hadis kitaplarında geçiyorsa ne olacak?

Gazzâlî: Sahih Hadis: âdalet ve zabt sahibi birisinin, senedin sonuna kadar, yine kendisi gibi kimselerden, şaz ve illeten âri olarak yaptığı rivayettir. Alimler, buradaki şazlığı, sika bir râvinin kendisinden daha sika olana muhalefeti olarak tefsir etmişlerdir. Peki, bu durumda herhangi bir hadis, Kur'an'a muhalif ise onu kabul mu edeceğim, yoksa red mi edeceğim. Bu soru, benden çok önce, âlimlerin hatırına gelmiş ve cevap aramışlardır. Mesela Mâlikî mezhebinin kurucusu İmam Mâlik'i ele alalım; O'nun Medine ehlinin ameline ters düşen hadis-leri reddettiğini görüyoruz. Bu meyanda (fatihadan önce okunan) duayı bildiren Âhad haberi kabul etmemiştir.

Mağrib ülkelerinden birinde bir gün namaz kılıyordum. İmam iftitah tekbirini alır almaz fâtihâya başladı. Şehrin müftüsüne sordum. "Bizim mezhebimize göre (fatihadan önce okunan) dua (subhaneke)yi bildiren hadisler sahih değildir" dedi. Halbûki bu hadisler, *Buharî*'de de *Müslim*'de de var. Fakat İmam Mâlik, Medine ehlinin ameline muhâlif olduğu için kabul etmemiş ve kesin olan ameli tercih etmiştir. Hiç kimse İmam Mâlik'i Sünnet münkiri olarak itham etmemiştir. Bu, caiz de değildir. Zira Fakih, herhangi bir mülahazadan dolayı Âhad haberi terkederek, delalet yönünden daha kuvvetli olanı kabul hakkına sahiptir.

el-Muslimûn: Ancak Şeyh Gazzâlî, bütün ümmet tarafından kayıtsız şartsız kabul edilen *Buharî* ve *Müslim*'deki bâzı hadisleri reddettiği için, kendisi şaz duruma düşmüyor mu?

Gazzâlî: Bâzıları beni Sünnet münkiri olarak itham etti. Ben kimim ki Sünneti inkar ya da ona muhalefet edeyim? Ancak ben -daha önce de belirttiğim gibi- büyük imamlarımızın açtığı çığırda yürüyorum. Biraz önce İmam Mâlik'i örnek olarak verdim. Ben bu konuda şaz değilim, bilakis birçok hadisi reddeden İmam Malik'in metoduna tâbi oldum. Bunun örneklerini çoğaltabiliriz. Mesela İmam Mâlik, imam, minberde hutbe okurken, tahiyatı'l meşid namazını kılmayı reddetmiştir. Aynı şekilde Hanefiler de kabul etmemiştir. Oysa bu konuda -yani kılınacağına dair- sahih hadis vardır. Buna rağmen İmam Mâlik bu namaz olmaz demiştir.

Bâzı insanlar Sünnet'e hizmet ediyorum diye çırpınıp dururlar. Fakat maalesef ne fıkıh ne de delillerini kavrayamıyorlar. Mesela şeyh Nasıru'd-Din Elbânî, zayıf hadisleri sahih olarak nitelendirdiği kitabında "*sığır eti bozulmaz*..." hadisini sahih saymıştır. Daha önce de Suyûtî sahih olduğunu söylemiştir. Ben de diyorum ki:"sığır eti bozulur" benim delilim de Allah'ın Kur'an'da

beşeriyete verdiği nimetlerini sayarken sığır etine de yer verilmesidir...¹

Prof. Huseynî Ebu Ferhe: Gazzâlî'nin Sözü'nü keserek- Afedersiniz, ben daha önce bu hadisi okumuş değilim. Metnini ve nerede geçtiğini belirtir misiniz?

Gazzâlî: *Buharî'nin isnadıyla rivayet ettiği hadisin metni şöyle: "Havva olmasaydı hiçbir kadın kocasına ihanet etmezdi. İsrailoğulları da olmasaydı (bekleyen) et bozulmazdı."*²

Şimdi soruyorum etin kokuşması ya da bozulmasıyla, Ben-i İsrail'in ne alakası var? Etin bozulması, tabii, kevnî bir kaidedir. Muhafaza edilmeden uzun bir müddet kalınca bozulur. Ademe ihanet eden Havva, nasıl ve kimle ihanet etmiştir. Bu söz tamamen Hıristiyan akidesine benziyor. Ka'bu'l Ahbar'ın söylediği bu sözü, Kur'an, reddetmiştir. Bilakis Kur'an'ın, Âdem'i cennetten çıkarmanın Havva değil, Şeytan olduğunu belirtmiştir.³

Size başka bir örnek vereyim: "*Bir kafire karşı Müslüman öldürülmez*" hadisi. Ebu Hanîfe hariç üç mezhebin imamı da bununla amel etmiştir. Ben bu konuda İmam Ebu Hanîfeye tabi oldum. Zira o, Kur'an'ın "*cana can*" âyeti ile "*...aralarında Allah'ın indirdikleri ile hükmet*" âyetini esas almıştır. Bu, aynı zamanda Hanefî fikhının: "*Âhad bir haber, kat'î bir kıyas ile çelişirse, kıyas, tercih edilir*" prensibine bir örnektir. Öyleyse fikhî bir mülâhaza ile bu tür haberleri terketmek caizdir.

Prof. Cemaluddin Mahmud: -araya girerek-Müsade ederseniz (ben bu arada bir şey sormak istiyorum). Bu tür hadisler, fikhî mülâhazalardan mı? yoksa başka sahih hadislerin mevcudiyetinden dolayı mı terkedilmiştir?

Gazzâlî: Tabii ki sırf fikhî mülâhazalardan dolayı. Ben şahsen elli yıldır İslam daveti ile uğraşıyorum. Davetim esnasında birçok müstesrikten (ve başkalarından) şüpheler bana arz ediliyor. Bunlardan birisi: siz (hadis kitaplarınızda) "*Ben-i İsrail olmasaydı et bozulmazdı*" diyorsunuz. Niçin oysa bu, kevnî bir kaidedir? derse ben ne cevap vereceğim?

Öyleyse akla öncelik tanıyan ve akli kullanarak teslim olmaya muhtaç bir toplumda bu hadis, neden dinimi üzerine bina edeceğim akidevî bir esas olsun?

Prof. Ahmedî Ebu'n-Nur: -Sözün mecrasını değiştirerek- "*Kâfire karşı Müslüman öldürülmez*" hadisinde dört mezhep imamlarından hiçbiri ihtilaf et-

memiştir. Hatta İmam Ebu Hanîfe de bu hadisi reddetmemiştir. Onun bu konuda bir anlayışı var. O, bu anlayışı çerçevesinde hadisi kabul etmiştir.

Rivayetin diğer varyantları, Ebu Davud'un Süneninde mevcuttur. Aynı hadis, Ali b. Ebi Talib'in sahifesinde de mevcuttur ve bu hadis *Buharî*'de geçmiştir. Aynı hadis, Şafîî olan İbn-i Hacer tarafından olduğu gibi, Hanefî olan Aynî tarafından da şerhedilmiştir. Aynî, Ebu Hanîfe'nin bu hadisi diğer bazı hadislerle beraber mütalaa ettiğini belirterek, hadisi vüruduna sebep olan şartlar muvâcehesinde şerhetmiştir. Hadisin, İbn-i Hacer'in yer verdiği başka bir şekli ise şöyledir: "*zimet akdi inzalayan bir kâfire karşı Müslüman öldürülmez*". Bu şekilde anladığımız takdirde, hadiste birleşmiş oluruz.

el-Muslimûn: Öyleyse, Sn. Ahmedî Ebu n-Nur, siz, Gazzâlî'nin bu tür sahih hadisleri reddeden bakış açısına karşısınız, diyebilir miyiz?

Prof. Ahmedî: Evet, kesinlikle hadisi reddetmememiz lazım. Önce bize ulaşan rivayetlerin geneli ve şerhler doğrultusunda onu anlamaya çalışmalıyız. Bana göre bizden öncekiler bu konuları en ince detaylarına kadar incelemişlerdir.

el-Muslimûn: Öyleyse, *Buharî*'deki Âhad haberleri nasıl değerlendirmek lazım? Şeyh Gazzâlî bazılarının Kur'an'ın kesin nassları ile Mütevâtir hadislerle ters düştüğünü izah etti?

Ahmedî: Gerçekten, *Buharî*'de Âhad haberler olduğu gibi, Mütevâtir hadisler de mevcuttur. Ancak *Buharî*'deki Âhad haberler nesilden nesile, ümmet tarafından kabul edilegelmiştir. *Buharî* ve *Müslim* durup dururken boşluktan çıkmamışlardır. İmam Malik, Şafîî, Ebu Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel gibi güvenilir kimselere dayanmışlardır. Aynı şekilde Ebu Bekr b. Ebi Şeybe ve Şafîî'nin talebesi Veki b. Cerrah'a dayanmışlardır. Bazı hadislerini araştırdığımızda, Hz. Peygamberle aralarında üç dört şahıs gibi çok az bir rivayet halkasının mevcut olduğunu görüyoruz. *Buharî*'nin üçlü rivayetleri, ikinci asrın ortalarından günümüze kadar gelmiştir.

İster Beyhakî gibi başka tariklerle hadislerini rivayet edenler olsun, isterse İbn-i Kesir, ez-Zehabî, İbn-i Teymiyye ve İbn-i Kayyim gibi, hadislerini şerheden ve yorumlayanlar olsun, *Buharî*'yi okuyan büyük imamlardan hiç kimse, ondaki hiçbir hadisi reddetmemiştir. Hatta, *Buharî*'ye itiraz eden çıkmışsa da, eleştirileri daha çok teknik ve metodik olmuştur. Onlara da cevap verilmiştir.

1. 6/Enâm, 14.

2. *Buhari*, el-Enbiya 1. 25 bkz (*Umdeu'l-Kari* 15/211, *Müslim*, Rada'65; *Müsned* 2/30.

3. 5/Maide, 45.

4. 5/Maide, 48.

Ben şahsen *Buhari* ve *Müslim*'in şerhlerinden istifade ettiği zaman, bunun, anlaşmaya büyük katkısı olacağına inanıyorum.

Bazı kimseler, hadisle amel etmeyi reddetmenin, hadisin kendisini reddetmek anlamına geldiğini zannediyorlar. Oysa ben amel etmediğimiz bir hadisi kabul edebileceğimizi söylüyorum. Bu, son derece önemli bir meseledir. Zira ilk önce prensip olarak yapılacak şey, sıhhat şartlarını haiz, yani adalet ve zapt sahibi ravinin, muttasıl bir isnadla, şazz ve illetten âri olarak rivayet ettiği hadisi kabul etmektir.

Hadisin şazz olmaması şartı ihtilafıdır. Bazen hadis, şazz olduğu halde sahih olabilir. Ben şahsen bunu tatbik ederken, öncelikle hadisin Hz. Peygamber'den sadır olup olmadığını araştırıyorum, şayet hadisin güvenilir bir senetle; yani daha önce konulan hassas kaideler doğrultusunda, Hz. Peygamber'den geldiğini tesbit edersek, onu reddetme gücüne sahip olamayız.

Gazzâlî: Esas tartışma, bu kaidelerin tatbik edilip edilmediği ile ilgilidir. Ben bu kaide ve kurallara itiraz etmiyorum, ancak bu kaidelerin tam olarak tatbik edilip edilmediğini soruyorum. Ben bir hadiste önemli bir illet ya da hadisin şazz olduğunu gördüğüm halde, o hadisle nasıl amel edebilirim? Arap bir Müslüman, Amerikalı Yahudi, ya da Hıristiyan bir mühendisi öldürdüğü zaman, ben "*kafire karşı Müslüman öldürülmez*" hadisi ile nasıl amel edebilirim. Kesin bilgi ifade eden nassa muhalif olduğu halde, bundan, şer'î bir kaide çıkarıp, kısası uygulamayacak mıyım?

Ahmedî: -Gazzâlî'nin sözünü keserek - Ben size ikinci rivayeti okudum. Bu rivayete göre öbür hadisi reddetmeden, aynı şekilde amel etmek mümkündür. Öyleyse mevcut rivayetler ışığında öbür hadisi de kabul edebiliriz. İmam Aynî, Ebu Hanife'nin de "*Bir kafire karşı Müslüman öldürülmez*" hadisini, "*zinmet akdi olmayan bir kafire karşı Müslüman öldürülmez*" hadisi ile tevîl ettiğini belirtmiştir. Bütün âlimler de bunu böyle kabul etmişlerdir.

el-Muslimân: Öyleyse, rivayetler ihtilafı olduğu halde kabul etmişlerdir diyebilir miyiz?

Ahmedî: Hayır rivayetlerde ihtilaf yok, anlayışta ihtilaf etmişlerdir. Sadece bazı rivayetlerde ziyadelik var, o kadar.

Gazzâlî: İbn-i Hacer rivayetlerde ihtilaf olduğunu belirtmiştir

Ahmedî: Hayır! İbn-i Hacer her iki rivayetin de Hasen olduğunu söylemiştir. Bizzat Aynî de bunu vurgulamıştır. Ali b. Ebi Talib'in sahifesini tahkik edenler, her iki rivayete de yer verirler. *Ebu Ca'fer et-Tahavî* —ki o da bir hanefidir— mesele üzerinde durmuş ve bu şekilde vuzuha kavuşturmuştur.

Şu halde, İslam âlimleri, anlayışları farklı olmasına rağmen, bir noktada birleşebilirler. Fakat bu hakiki bir birleşme olmaz. Ancak rivayet kabul edilir, daha sonra aynı konuda diğer rivayetler araştırılır, rivayetlerin tamamı hakkında neler söylenmişse bunlar tesbite çalışılırsa inanıyorum ki, bundan sonra bir noktada birleşebiliriz. Böylece bizim için pek çok konu açıklığa kavuşur ve böylece sürtüşmeye gerek kalmaz.

Tarihî rivayetlere göre, Hz. Peygamber, bu yukarıdaki sözü, ilk önce Mekke'nin Fethi esnasında söylemiştir. Aynı hadisi, Huzaa kabilesinden birisi bir Müslümanı öldürdüğünde söylemiştir. Binaenaleyh, hadisin söylendiği hal ve şartların bilinmesi, hadisin nasıl tatbik edileceğini belirlemektedir.

el-Muslimân: Peki, nasıl olur da bir hadis, hem Hz. Peygamber'den sâdir olur hem de biz onunla amel etmeyebiliyoruz? bu noktayı açmanızı istiyoruz.

Ahmedî: Mesele gayet basittir. Bunu, sözü geçen hadisle izah edebiliriz: "*Bir kafire karşı Müslüman öldürülmez*" hadisinin manası: Bir Müslüman bir kafiri öldürürse buna karşı Müslümana kısas uygulanmaz demektir. Biz sâdece bu nasla amel etmeyiz. Aynı zamanda diğer rivayetteki ziyadeyi de gözönünde bulundurur, *Buhari*'de geçen rivayete zimmeleri istisna eden rivayeti de ekler öyle kabul ederiz...

Gazzâlî: Yüksek sesle karşı çıkarak -Üç Mezhep imamı kafire karşı Müslümana kısas uygulanmaz diyor, sadece İmam Ebu Hanife uygulanacağını söylemiştir, ki ben de bu görüşü destekliyorum.

Ahmedî: Hayır, Muhterem efendim! Bu rivayetin tarihî seyrini araştırsaydınız, Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinde kafire karşı Müslümanı öldürmediğini görürdünüz. Ben tekrar ediyor ve diyorum ki; birinci rivayete yapılacak ziyadelik, her iki rivayet ışığında hüküm koyabileceğimizi ortaya koyuyor.

Gazzâlî: -Sözün akışını değiştirip meseleyi Hz. Havva'nın ihanetine getirerek soruyor- peki *Buhari*'nin "*Havva olmasaydı hiçbir kadın kocasına ihanet etmezdi. Ben-i İsrail olmasaydı (saklı tutulan) et bozulmazdı*" hadisine ne diyorsun?

Ahmedî: *Buhari*'nin hadislerinden birini anlamak istiyorsak, mutlaka şerhlerine bakmak zorundayız. Şerhlerde yapılan açıklamaları ya kabul eder ya da reddederiz. Kabul edersek ne âla, benim, bu hadisi şerheden bazı âlimlerle görüş ayrılığına düşmemem de pekâla mümkündür.

Gazzâlî: Havva'nın Adem'e ihaneti kesinlikle İslâmî bir anlayış değildir. Ahd-i Atik'den kalma bir sözdür. Etin bozulup bozulmaması ise tamamen tabii bir kanundur. Bekletilen et bozulur. Bunun akla ve mantığa ters düştüğü aşikârdır. Kabulü, mümkün değildir.

Ahmedî: Bu mesele bizi başka bir noktaya götürür, o da rivayetleri kabul edip etmemede ölçü nedir?

Gazzâlî: Yine sözünü keserek-(Hadis ilminde) kâdih illet nedir? akla ve salim mantığa ters düşmesi değil midir?

Ahmedî: Ancak bu, Kur'an'da da her akla ters düşeni reddet, anlamına gelmiş olur ki...

Gazzâlî: Kur'an'da akla muhalif hiçbir şey yoktur.

Ahmedî: Hayır hayır, hem de pek çoktur. Kur'an'da muhkem ayetler olduğu gibi müteşabihleri de vardır.

Gazzâlî: Bir şeyin akla ters düşmesi başka, aklın bir şeyin künhüne vakıf olmaya gücünün yetmemesi başkadır. Mesela üç, bire eşit değildir, eşit olması muhaldir. Ancak ışığın varlığını inkar etmem mümkün olmadığı halde, künhüne müttali olamıyorum. Öyleyse akla ters düşen şeylerle, aklın almadığı şeyler farklıdır. Kur'an bana "Allah arşâ istiva etti" dediği zaman, ben, ne arşın ne olduğunu bilirim, ne de istivanın keyfiyetini anlarım, çok tartışılan bir konu, ancak Kur'an'da akla ters düşen hiçbir şey yoktur.

Ahmedî: Ben de Kur'an'da akla ters düşen hususlar var demedim. Aklın, sırrına eremedikleri var dedim. Ne var ki, bu esas (yani aklın erememesini) birçok hadise tatbik ettiğimiz zaman, kabul etmekten başka çare kalmaz.

Gazzâlî: Bu ölçüyü "Havva'nın Adem'e ihaneti" hadisine tatbik edersen akıl, imkânsız göreceksin ve reddedecektir.

Ahmedî: Peki hadis şârihlerinin açıklamalarını ve aynı doğrultudaki rivayetleri tetkik etmeye bir engel mi var, böylece beni rahatlatacak, aklî şüpheden uzak bir anlayışa varırım ve hadisi reddetmemiş olurum.

Abdulcelil Çelebi: -Münakaşanın tansiyonunu düşürmek için söze karışarak "*Ben-i İsrail olmasaydı (bekletilen) eller bozulup (kokuşmazdı)*" hadisinden maksat; yanudilerin cimriliğini dile getirmektir. Yahudiler, pintiliklerinden, eti yemeyip saklamışlar o da bozulmuş. Yoksa onlar, ete bozulma özelliğini verdiler demek değildir.

Ahmedî: Öyleyse esas mesele şerhlere yönelmek ve sair rivayetler ile güvenilir âlimlerin yazdıkları ışığında anlama ve yorum meselesidir.

el-Muslimûn: Şeyh Gazzâlî, sadece iki ya da üç hadisten dolayı mı? Sünneti yeniden bir elemeye tabi tutup bir kısmını reddetmeye ve amel etmemeye davet ediyor?

Gazzâlî: Hayır! üzerinde tartışılacak daha çok hadis var. Benim kaidem şudur: Ben bir hadisin kesin ilmi ya da tarihi hakikat ile çeliştiğini gördüğüm zaman reddederim. Çünkü bu tür hadisler zan ifade ederler. Kat'i bilgi ise, zannî bilgiden önce gelir.

Huseyni Ebu Ferhe: -karşı çıkararak- Sayın hocam, hadis *Buharî ve Müslim*'de yer alsa da mı?

Gazzâlî: Evet! Buhari ve Müslim'de yer alsa da. Buharî ve Müslim masum mudur? Ben, yeni bir mantık geliştirmiyorum. Bu mantığın temellerini atan, bizim büyük âlimlerimizdir. Sahih hadisi bize şartlarıyla tarif edenler onlardır. Buna göre; Râvi âdil ve zâbit olacak, senedi muttasıl olacak, metni de şazz ve illetten beri olacak. Şazz olması, sika bir râvinin kendisinden daha sika bir râviye muhalefet etmesidir. *Buharî* (Gaşiye suresinden bir ayeti) "*ve'z zekeri ve'l unsa*" diye rivayet ederse, ben ona hayır derim. Çünkü Kur'an, âyetin "*Ve mâ halakaz'zekere ve'l-unsâ*" olduğunu söylüyor.⁵ Âlimler, bu rivayetin şazz olduğunu söylemiş ve hiç iltifat etmemişlerdir. Diğer hususlarda da böyledir. Kesin bilgiye muhalif olan hadisler, tabii olarak itibardan düşecektir.

Bir gün adamın birisi bana "Hz. Peygamber'in babası da cehennemdedir" dedi. Ben ona neden? diye sordum. Bana *Müslim*'deki : "*Benim babam da senin babam da ateştedir*"⁶ sahih hadisinde öyle deniyor diye karşılık verdi.

Dedim ki, bu hadis sahih değildir. Çünkü Kur'an'a ters düşüyor. Zira Kur'an, "*Biz peygamber göndermeden kimseye azab emeyiz*"⁷ diyor. "Hz. Peygamber'in babasının yaşadığı topluma peygamber gönderilmediği de Kur'an'la sabittir". *Biz senden önce onlara uyarıcı göndermedik*"⁸ buyrulmuştur.

Size başka bir örnek verelim; Fatima bint-i Kays'ın, Temim ed-Dârî'den rivayet ettiği haberi ele alalım. Habere göre, Temim ed-Dârî, Rum ya da Yemen denizinde Deccalı ve Dabbe (tu'l-Arzı) gördüğünü söylemiştir. İşin ilginç yanı, insanlar bütün bu deniz ve adalara muttali oldukları halde ne Deccalı ne de Dabbe'yi göremediler.

Ben şahsen Ebu Hanife'nin de, İmam Malik'in de reddettiği Âhad bir haberden dolayı, ne Hz. Peygamber'in bütün Sünnetinin ve ne de İslam'ın mesajının değerini düşüremem.

el-Muslimûn: Peki, öyleyse neden özellikle bugünlerde Hadisleri yeniden elemeye tabi tutmak meselesi gündeme getirildi? Oysa ümmet asırlardır bu hadislerin kabulünde ittifak etmiştir.

5. *Buharî* söz konusu âyetin Abdullah (İbn-i Mesud) kuraatine göre böyle olduğunu rivayet etmiştir. bkz. Ayni, Umde 19/396. (Çev)

6. *Müslim*, İman, 347.

7. 17/ İsrâ, 15.

8. 34/ Sebe, 44.

Gazzâlî: Ben şahsen bâzı hâdiselerle karşılaştığım için, bunların etkisinde kalarak "Ehl-i Fıkıh ve Ehl-i Hadis arasında Nebevî Sünnet" adlı kitabımı kaleme aldım. Bu sebeplerden bir kısmını sıralamak istiyorum;

Ben İslâm âleminin hangi beldesine gitsem, insanlar karşıma çıkıyor ve "Hz.Musa ölüm meleğinin gözünü çıkardı mı?" diye soruyorlar.

İki yıl önce bu soruyu bana Cezayir'de sordular. Başka yerlerde de soruldu. Ben hadisin *Buharî*'de sabit olduğunu biliyordum. Ancak bu, akideyi ilgilendiren bir şey değil, öyleyse ümmet ne diye böyle şeylerle uğraşsın diye düşünüyorum. Bana soruyu sorana: "bırak böyle şeyleri, uğraşma, akideyi ilgilendirmediği gibi, yakîni bir bilgi de ifade etmez" dedim. Konstantin kentinde usul dersi veriyordum. Birisi bana aynı soruyu sordu. "*Hz. Musa ölüm Meleğinin gözünü çıkardı mı?*" diye.

İyice inandım ki bu tür sorular, ümmeti dinin yüce hakikatlerinden uzaklaştırmak için, sömürge bürolarında üretilip yayılıyor.

Bir başka örnek vereyim: Almanya'da, açık havada, genel bir konferans veriyordum. Son derece kalabalık bir dinleyici kitlesi vardı. Polis bizi kordona almıştı. Orada hazır bulunan sakallı gençlerle polis arasında kargaşa çıkmasına mani olmak için, serbest soru sormak kesinlikle yasaktı. Ancak adamın birisi bir soru sormak için ısrar ediyor ve kordonu yarmaya çalışıyordu. Yasak kalktıktan sonra, "buyur sor" dedim. Bana: "Sirke helal mi? Haram mı?" diye sordu.

Bu kadar ısrardan sonra gelen soru karşısında şaşırılmışım. Kendisine "alkolu alınan içkiden mi sözediyorsun?" dedim. Hayır, ben sirkeyi kastediyordum dedi. Sirke helaldir deyince, bu sefer benden delil istedi. Kendisine "Helalin delili olmaz, zira, eşyada aslolan ibahattir, şayet sana haramdır deseydim, o zaman delil istemeye hakkın vardı" dedim. Ben aslında kendisine delil de getirebilirdim. Ancak bu konuda usulu öğretmek istedim.

Daha da önemlisi, Abudabi'ye gittim. Orada da bir mescidde konferans verdim. Aynı soru ile karşılaştım "sirke helal mi? haram mı?"

Şimdi soruyorum! bu sorular nasıl İslam âleminin bütün beldelerine yayılır? Daha önce de belirttiğim gibi, bu, beni bu tür soruların, belli gayeleri olan sömürge ya da misyoner bürolarından yayıldığı düşüncesine sevketti.

Mesele, sirke ya da yağ meselesi değildir. Mesele, daha büyüktür. İnsanları susturmak ve onlara hakim olmak meselesidir. Evet esas hikaye Hz.Musa'nın ölüm meleğinin gözünü çıkarması da değildir. Akli selimin bunu kabul etmesi de mümkün değildir. Musa, Allah'ın peygamberi ve kelimidir. O, bir nefsin eceli geldiği

zaman, bunun ertelenemeyeceğini gayet iyi bilir. Allah ile mulaki olmak için can atar. Ölüm meleğini nasıl geri çevirebilir. Sonra Hz.Musa Allah'ın değerli meleklerinden birisinin gözünü nasıl kör edebilir.

el-Muslîmân: Birçok kimsenin ağzında sakız gibi çiğnediği meselelerden birisi de, Hz. Peygamber'e sihir yapıldığını söyleyen, *Buharî*'deki bir hadistir. Gerçekten bu, İslam davetinin önüne çıkan bir engel olduğu gibi, şüphecilerin sapmasına da sebep oluyor. Hz.Peygamber altı ay sihrin etkisinde kalmışsa, bunu nasıl anlamamız gerekir? Yoksa biz de bâzılarının yaptığı gibi bu tür hadisleri red mi edeceğiz?

Prof. Muhyiddin es-Sâfi: Hz.Peygamber'e sihir yapıldığını bildiren hadis *Buharî*'de sabittir. İnkârı mümkün değildir. Bize öğretmek için namazda unutulması nasıl caiz ise sihirden de etkilenmesi öylece caizdir. Ancak sadece cinsel yönden etkilenmiştir. Rivayete göre hanımlara yaklaşmadığı halde yaklaştığını zannetmiştir. Akıl ve risalet yönü kesinlikle bundan etkilenmemiştir.

Gazzâlî: -es-Sâfi'nin sözlerini keserek- Hayır, bu söz asla doğru olamaz. Allah'ın emriyle insanlardan korunmuş olan bir peygambere sihir te'sir etmez. Risalet sahibi bir peygamber nasıl olur da altı ay beş para etmez bir Yahudinin yaptığı sihrin etkisinde kalır?

Sâfi: Lakin Muhterem! *Buharî* bu hadisi rivayet etmiş ve kendisinden sonra gelen hiçbir Muhaddis de ona karşı çıkmamıştır.

Gazzâlî: *Buharî* dahi rivayet etse, bu, doğru değildir. *Buharî*'nin rivayetine göre; Lebid b. Asam, Hz.Peygamber'e sihir yapmış ve bunun üzerine Muavizeteyn sureleri nâzil olmuştur. Şimdi soruyorum: Elimizdeki mushaf Muavizeteyn'in Mekke'de nâzil olduğunu söylüyor. Sihir hadisesi ise Medine'de vukûbulmuştur. Kime inanalım. *Buharî*'ye mi, Mushafa mı?

Sonra, normal bir beşer bile sihirden uzaklaşmak ve Allah'ın zikri ile beraber olmak ister ki, bu şekilde şeytanların şerrinden korunmuş olur. Zira abdestle elde edilen maddi temizlik ile zikir ile elde edilen manevî temizlik biraraya geldiği zaman, cin ve insanların şeytanlarının tasallütundan kurtulursun, peki uyuduğu halde kalbi sürekli Allah ile beraber olan bir peygamber, nasıl olur da bir Yahudinin sihrinden etkilenir? Bu, aklın kabul edebileceği bir söz değildir.

Prof. Rızık TAVİL: Problem şu, bâzı kimseler *Buharî*'yi Kur'an makamına koyuyor. Hatta bâzıları Kur'an'a yemin içtiği gibi, *Buharî* üzerine de yemin içiyor. *Buharî*-Allah ondan razı olsun- Sünnete hizmet etmiştir. Müslim de Sünnete hizmet etmiştir. Hadis ve fıkıh ile uğraşan tüm imamlarımız Sünnete hizmet ettiler. Bunların çok değerli çalışmalarını takdir etmek ve Sünnete

hizmet hususunda onları takib etmek gerek. Onlarda kendi aralarında birbirlerine dil uzatmak ve ithamlar olmamıştır.

Biz şahsen hadislerden hiçbirinin inkârını doğru bulmuyoruz, tavakkuf metoduna baş vuruyoruz. Mesela sihir hadisini ele alalım, ben işitince tavakkuf ediyorum (yani ne sahihtir ne de sahih değildir demiyorum) zira, Kur'an'ın bu konuda Hz.Peygamber'in düşmanlarını reddederck"... o zalimler: "sız büyülenmiş bir adamdan başkasına uymuyorsunuz" bak nasıl misaller verdiler, saptılar, artık doğru yol da bulamazlar" ⁹ diyor. Ayrıca "Allah seni insanlardan koruyor" ¹⁰ buyurmuştur. Lebid b. Âsam de bu insanlardan biridir...

Prof.Cemaluddin Malumud: Afedersiniz sayın Rızk, eğer mücade ederseniz sözünüzü kesip bir şey anlatmak istiyorum; bu sene, bir gün, İskenderiyye'de idim. Cumayı orada kıldım. Hutbenin konusu sihirdi. Hatip *Buhari* hadisini delil getirerek Hz .Peygamber'e de sihir yapıldığını anlattı. Namazdan sonra, adamın biri, bana, bu sihrin hakikat olup olmadığını sordu. Ben âyetlerin zahiri anlamlarıyla tartışmadım. Ancak ona şunu sordum: "Sen Hz. Peygamber'in Hz.Musa'dan daha efdal olduğuna inanıyor musun? dedim. bana "tabi ki daha efdaldır" cevabını verdi. Ben ona; "Allah Kur'an'da Firavun'un sihirbazları ve ordusunun küçük bir ürpertiden başka Hz.Musa'ya tesir etmediklerini bildiriyor: "bu yüzden Musa içinde bir ürperti hissetti" ¹¹ -Allah'ın buna karşı tutumu ise. "...korkna çitnkü sen yücesin"¹² olmuştur. Sadece bir ürperti karşısında Hz.Musa'ya böyle muamele eden Allah, bizim peygamberimiz Hz.Muhammedi —ki katındaki derecesi bellidir— Yahudi Lebid'in sihrinin etkisinde nasıl olur da altı ay bırakır?

Abdulcelil Çelebi: Bana öyle geliyor ki, Bu sihir ameliyesi sadece hanımlarla ilişkisini etkileyen bir durumdur.

Sâfi: Evet, Neden her beşere sihrin yapılabileceğini öğretmek için sihre maruz kalmış olmasın. Herşeyden önce peygamber de bir beşerdir. Biz sihri ve etkisini inkâr edemeyiz, zira Kur'an da sihrin varlığını kabul etmiştir.

Rızk Tavil: Hz.Peygamber'in görevi risaleti tebliğ etmektir. Binaenaleyh Allah onu korumuştur. Abdullah oğlu Muhammed olduğu için değil, yüklendiği Misyonu gereği korumuştur. Risaletini tebliğ edinceye kadar, kendisine vahyin gelmesi lazım. Sihre maruz kaldığı altı ay içinde vahy kesildi mi?

Sâfi: Tabii ki hayır.

Rızk Tavil: Öyleyse ismetin daima devam ettiğini, bu dönemde de aklını ve durumunu muhafaza ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Aynı şekilde sihrin sadece hanımlarla ilişkisini etkilediği şeklindeki yorum da makbul bir yorum değildir.

Gazzâlî: Kısaca Hâdise şu: bir zan var bir de yakın. Bizde fıkıh bir kaide vardır; şöyle ki: "iki yakın, kesinlikle çatışmaz; biri ilmî yakın diğeri dinî yakın." Âhad haberler zann ifade ederler. Yakın ile ters düştüğü zaman sahih de olsa, hadis itibardan düşer.

İKİNCİ OTURUM

El-Muslimûn: -Gazzâlî'ye yönelerek- Daha önce, İslâm davetinin önünde engel teşkil eden bazı hadislerin kitaplardan atırındırılması üzerinde durduk. Muhammed Gazzâlî, kitabında, kadınların şahitliği, kendi kendilerine evlenebilecekleri, yargı ve diğer bazı makamlara atanmaları v.b. ile kadınları ilgilendiren peçe, hicap ile kadının sesi gibi konular üzerinde de durmuştur. Şimdi sayın Gazzâlî'ye soruyoruz. Bunlar da mı Sünneti arındırma çerçevesinde ele alındı, yoksa bunlar şahsi ictihadlarınız mıdır?

Gazzâlî: Öncelikle bir hususu tekrarlamak istiyorum: Sünnet, dinin ikinci yarısıdır. Hiç kimse sünnetin dinden olmadığını söyleyemez. Hadislerin Âhad ve Mütevâtir diye ikiye ayrılması, bilinen bir hakikattir. Mütevâtirin kesin bilgi, Âhad haberlerinde zan ifade ettiği de yine âlimlerimizin tasniflerinden alınmadır. İslâm akidesinin Âhad haberler üzerine bina edilemeyeceği prensibi de mevcuttur. Zira akide ile ilgili esaslar, ancak kesin bilgidir alınır. Akidevi bir meselenin tamamen Âhad bir habere dayanması doğru değildir. Şayet Âhad bir hadis, kendisinden daha kuvvetli bir nass'a mühalif düşerse, şazz kabul edilir. Şazz: ya Kitab'a ya da Sünnet'e muhalif olabilir, fakat herhalukarda reddedilmiştir. İşte benim kitabımın tamamının özeti budur. Muhtemelen başkalarınca zayıf kabul edilen bir görüşü ortaya koymuş ve kuvvetlendirmiş olabilirim. Fıkıh zevki olanlara burada bazı örnekler verebilirim:

Mesela ben, kadınların şahadetlerinin gerek hadlerde, gerek kısıta ve gerekse diğer hususlarda kabul edilebileceğini söyledim. Yine meslekî vazifelerde, kadınların da idareci olabileceği üzerinde söz etmeye bile gerek duymadan savundum. Aslında bu konuda, devlet başkanlığı dışında, kadınların her türlü idarî görev alabileceğini söyleyen İbn-i Hazm'a tabi oldum. Bu meyanda Hz. Peygamber'in Farslarla ilgili olarak:

9. 17/ İsrâ, 47-48.

10. 5/ Mâide, 67.

11. 20/Tâhâ, 67.

12. 20/Tâhâ, 68.

"Başlarına bir kadını getiren topluluk helak olmuştur" hadisini te'vil ettim ve dedim ki: O günkü Fars toplumu putperest bir toplumdur. Monarşik ve mustebid bir sistemleri vardı. Hz. Peygamber, bu devletin gündün güne çöktüğünü görüyordu. Bu durumdan kurtulmak için veraset yoluyla başlarına tecrübeli bir asker getirmeleri gerekirken bir kadını kral seçtiler...

Yemen Melikesi Belkis'e gelince, Kur'an ondan sitayişle söz etmiş, ancak, zayıf ve cılız olduğu ya da kavminin iflah etmediği ile ilgili herhangi bir yorum yapmamıştır. Bilakis iyi bir istişare ile kavmini kurtuluşa sevk ettiğinden söz edilmiştir.

Kadınların kadılık (hakimlik) yapabileceği hususu, sadece Taberi, devlet başkanlığı yapabileceği hususu ise hem Taberi hem de İbn-i Hazm tarafından benimsenmiştir.

Kadının diyeti hususunda, ben de, Şeyh Şeltut ve Ebu Zehra gibi, erkeğin diyetine eşit olduğunu söyledim. Bu konuda bazı hadisler de mevcuttur. Zimmî ve kadının diyeti konusu ihtilafli bir konudur. Zira Hz. Osman, bir Mısırlının öldürdüğü zimminin diyetini tam olarak vermiştir. Zimmiler de toplumun birer üyesi oldukları için, Hz. Osman, İslam'ın onları bu toplumdan reddetmediğini göstermek istemiştir.

Kur'an'da diyet konusuna baktığımız zaman, "mutlak" olduğunu görürüz. Zimmî'nin diyeti, kadının diyeti, diye bir ayırım söz konusu değildir. Ben şahsen bu konularda Kur'an'ın zahirini esas aldım. Bununla İslam'ın kadın haklarına bakış açısının geniş olduğunu izah etmek istedim. Zira çağımızda İslam, kadınları hakir görmek, hukukuna riayet etmemek ve ona dil uzatmakla itham edilmektedir.

Daha sonra esas yaygaraya sebep olan konuya değindim; o da, kadının yüzü avret mi değil mi meselesidir. Bana göre avret değildir. Bu konuda yeni kitabımda on tane delil zikrettim.

el-Muslimûn: Şayet Sünnetin bu gibi şeylerden arındırılması gerektiğini kabul etsek bile, bu asırda bu işi kimler yapabilir? Açıkça sormak gerekirse, şahsınızın yaptığı iş de bu kategoriye girer mi?

Gazzâlî: Daha önce de söylediğim gibi ben, yeni bir şey ortaya atmadım. Bu konularda büyük imamlara tabi oldum. Ben sadece İmam Malik, Ebu Hanife, İbn-i Hazm, İbn-i Teymiye gibi alimlerin yaptıklarını yapıyorum. Kitabımda geçen herşey daha önce de söylenmiştir. Hatta benim "kadın devlet başkanı da olur" sözümü daha önce İbn-i Hazm da söylemiştir. Ancak halifelik bundan müstesnadır.

İmamlardan hiçbirisi, fikhî bir usul kaidesine ters düşen bir, ya da, daha fazla hadisi reddettiğinde, hiç de Sünnet inkarcısı diye ilan edilmemiştir. Mesela *Buhari*'nin 2700 küsür hadisi kaydettiğini farzedelim...

Ahmedî: *Buhari*'de Mükerrerler ile birlikte yedibin, mükerrerler hariç dört bin hadis vardır.

el-Gazzâlî: -Sözünü tamamlayarak- sayısı ne olursa olsun, şayet ister *Buhari*'de olsun ister *Müslim*'de, bu kadar hadisten küçük bir azınlığı temizlersek ne olur? Mesela bir irdebb (150 kg) buğdayın içinde mevcut olan çamur parçalarını ayıklarsak, bu, o buğdayın değerini düşürür mü? Bilakis temiz ve iyi bir hale geldiği için, buğdayın değeri yükseleceği gibi fiyatı da artar.

el-Muslimûn: Yani *Buhari*'de hata ve küçük yanlışlıkların olduğunu mu söylüyorsunuz?

Gazzâlî: *Buhari* masum değildir. *Buhari*: "Allah (peygambere) yaklaştı ve ona yakın olmak istedi..."¹³ gibi bir haberi rivayet ederse Masum olur mu? Allah hiç peygamberin yanına iner mi? Birgün Eski Ezher şeyhlerinden Abdulhalim Mahmud'a; "bu söz doğru değildir" dedim. Hadis, *Buhari*'de geçse bile, talebesi Müslim hatalı görmüştür. *Buhari* dahi söylese Allah'ın dünya semasına (fiziki anlamda) inmesi doğru değildir.

Bu tür hadislerin aslı ve sıhhati olmayıp (İsrailiyyatın) alınmadır. Bunları tekrarlayıp duranların ise ne İslam kültüründen, ne de doğru düşünceden nasipleri yoktur.

Cemaleddin Mahmut: -Söze karışarak- Gerçekten sayın *Gazzâlî*'nin üzerinde durduğu bu hadiseler, yani; kadının şahidliği, kısasta diyeti, kafire karşılık bir müslümana kısasın uygulanıp uygulanamayacağı gibi meseleler İslam hukukunun en zor meseleleridir. Ben 1972 yılından 1975'e kadar Libya'da İslam Hukuk Konseyi başkanıydım. 1976'da da Mısır Millet Meclisi'nde görev yaptım. Daha önce de söylediğim gibi bu hadisler bizi oldukça fazla uğraştırıyordu. Öyle ki, biz görüşlerin en zayıfına dahi sarılma ihtiyacı hissediyorduk. Hatta hırsızlık cezasında, önce sağ, sonra sol elin kesilip birşeyinin kalmaması gerektiğini savunan bazı Fakihlerin kavillerini Cahî kabul ediyorduk. Ata'nın görüşlerine bile sarılıyorduk. Oysa bir kitapta: "Ata'nın sözlerinin örtüsü kapağı yoktur; yani hatalıdır" denilmiştir. Buna rağmen ahyorduk.

Bu ve buna benzer birçok hadisin tatbiki, bazı müşkülleri de beraberinde getiriyor. İnsanlar arasında eşitliği ilke edinen bugünkü toplumda, ki İslam'ın da bir esasıdır, zimmî'nin diyeti şu kadardır, kadının ki de bu kadardır demek mümkün değildir. Yine irtidad (dinden

13. *Buhari*, Tevhid 37 (Umde 25/170).

dönme) ile ilgili hadisler de bu kabildendir. Bir gün Ebu Zehra ile, aramızda, konuşurken bana: "İslam'ın en ağır cezasının Âhad bir habere dayanması ne şaşırtıcıdır, değil mi? demişti. Şeyh Şeltuâ da bir gün bu konuyu işlerken, ben "Dinini değiştireni öldürün"¹⁴ hadisini kastederek, Hıristiyan biri, Yahudi dinine geçerse, yahut tersi vuku bulursa, bu hüküm kendisine tatbik edilir mi? diye sordum, bana "hayır" cevabını verdi.

Herhalükârda, bütün bunları yeniden anlamamız gerekiyor. Ben şahsen buna Sünnet'i elemeye tabi tutmak yerine, yeni bir anlayış demeyi daha uygun görüyorum.

el-Muslimûn: Son zamanlarda bazı yazarlar, Şeyh Gazzâlî'yi Mâlik ve Nafi kanalından gelen ve bu yüzden hadis ilminde altın silsile olarak şöhret bulan isnad ile gelen hadislere bile hucum etmekle suçladılar. Siz gerçekten bu kabilden bazı hadisleri açıkça reddettiniz. Bunu nasıl izah edebilirsiniz?

Gazzâlî: Herşeyden önce belirteyim ki, bana karşı sataşmalara ve ağır suçlamalara yol açan hadis, Ata, Nafi ve Malik kanalıyla rivayet edilmiştir. Aynı mevzuda iki hadis mevcuttur. Birini çok önceleri "*Fikhu's-Siyre*" adlı kitabımda yazmışım. Özet olarak hadis: "Resulullah'ın Beni Mustalık'ı gafil avlayarak üzerine hucum ettiğini" bildiren hadistir.¹⁵

Nasıruddin el-Elbanî, bir gün bana: sayın müellif "sen neden Sahih Hadis kitaplarındaki rivayeti bırakıp, (Fikhussire kitabında) İbn-i Hişam'ın zayıf olan haberine yer verdin" diye sordu. Oysa bana göre İbn-i Hişam'ın rivayeti daha makuldur. Zira buna göre, Hz.Peygamber, önce onlara İslâm'ı teklif etmiş, fakat onlar savaşmak üzere toplanmaya başlayınca, Hz. Peygamber de habersizce üzerlerine hucum etmiştir. Bu, gayet tabiidir. Zira harp hileden ibarettir. Onlar teslim olmayı kabul etmeyince, Müslümanlar tarafından gafil avlanmışlardır, *Sahih-i Buhârî*'deki rivayet ise, sadece Hz.Peygamber'in gecceleyin habersizce baskın düzenlediği şeklindedir. Nitekim hadisin ravilerinden Nafi'e bu durum sorulunca o: "savaştan önce İslâm'a davet etmek, İslamiyetin bidayetinde vardı. Sonra bu husus, kalktı" cevabını vermiştir. *Buhârî*'nin bu rivayeti ve Nâfi'in açıklamasının yanlış olduğu kanaatindeyim.

Bureyde hadisinde ise, Hz.Peygamber, onları üç şey arasında muhayyer bırakmıştır (İslâm, cizye, savaş ki bunların ilki İslâm'a davettir). Bu husus, Hz.Ebubekir ve Hz.Ömer'in rivayetleriyle de sabittir. Râşid Halifelerin tamamı savaştan önce İslâm'a davet etmeyi teşvik

etmişlerdir. Sonra, Resulullah'ın onları birden kuşatarak hucum ettiğini nasıl anlayabiliriz? Biran öbür rivayete güvenmekle hata ettiğimi farzedelim; Hz.Peygamber'i başkalarını aldatmaktan, kandırmaktan ve gafil avlamaktan tenzih etmiyeyim mi? yol kesici olmaktan münezzehe olduğunu söylemiyeyim mi? bunun için mi suçlanıyor, kınanıyorum.

(Altın silsile ile rivayet edilen) ikinci hadis ise şöyledir: "Abdullah b. Ömer Nafi'e Kur'an okuyordu. Kendisine "*kadınlarınız tarlalarınızdır. Öyleyse tarlalarınızı dilediğiniz şekilde ekin...*"¹⁶ ayetinin manasını biliyor musun diye sordu. Nafi, kadınlara arkadan da yaklaşılabilceğini söyledi"¹⁷ Ben bu rivayetten sonra: "Nafi'nin sözü çirkindir dedim. Nitekim Abdullah b. Salim de: "köle (Nafi azadlı köledir) hata etti" demiştir.

İşte bu iki hadisten dolayı benim, altın silsile ile nakledilen isnadı ve bu isnadla gelen haberleri reddettiğimi yazdılar. Peki bu, Nâfi'in hatasını gizlemek değil midir?

Bence böyle düşünenler, İslam'a zarar veriyor. O'nu gözlerden düşürüyorlar. Ben şahsen kitabımda Müslümanların cumhuri ile beraber hareket ettim. Bazı Hanbelilerin çok darıdıkları muhakkaktır. Ama ben haklıyım.

Huseyni Ebu Ferhe: Önce bir hususu belirtmek istiyorum; Şeyh Muhammed Gazzâlî, hayatımın ilk yıllarında kendisinden ilim tahsil ettiğim çok değerli hocalarımdan birisidir. Şahsen ilminden çok istifade ettim. Hâla genç, yaşlı, âlim, herkesin kalbinde özel bir yeri vardır. Hepimizden çok İslam'a hizmet edip (İslam'ı) savunduğu bir gerçektir. Ben bütün bunlara inanıyorum. Ancak kendisi önceki birçok imam ve âlimlere muhalefet ettiği gibi, bizim de kendisine muhalif düşüncemizi dinlemek için lütfen gönlünü geniş tutsun. Selef âlimlerinin metodu da, bu olmuştur. Herkes hakkı arayıp araştırdığı için aralarında husumet olmamıştır.

Bana göre imamların ihtilafı, tamamen Sünnetin naslarından anladıklarının farklılığına bağlıdır. Herkes kendisine göre sahih olan naslardan anladıklarına yapışmıştır. (Mesela) Medine ehlinin ameli Sünnettendir. Şayet bu tatbikat, rivayet edilen bir hadise ters düşerse bunun zararı olmaz. Zira Medine ehlinin tatbikatı da yaşaya gelmiştir. O da, Sünnetin kendisinden kaynaklanmıştır. Hüküm neshedilen birçok hadis vardır. "*Ben size kabir ziyaretini yasaklamışım, bundan böyle ziyaret edebilirsiniz, zira ölümü hatırlatır.*" hadisinde olduğu gibi.

Büyük imamlardan hiçbiri, fikhî bir mülahazadan dolayı, peygamberden sabit olmuş nebevî bir nassa

14. *Buhârî*, Itk, (bkz. *Umde* 13/101).

15. *Buhârî*: Cihad, 149 f'usâm 28, estetâbe 2. Hudûd 1, *Tirmizî*, hudûd 25.

16. 2/ Bakara 223.

17. *Umde* 18/116.

muhalefet etmemiştir. Ancak bakış açıları farklı olduğu için, farklı farklı anlamış olabilirler. Fikrî veya, fikhî mülâhazalardan dolayı sabit olmuş bir Sünnete muhalefet edip terkettiklerini ben kabul edemem. Zaten bu, heşkes tarafından da reddedilmiştir. Bütün mezhep imamları: "Nerede sahih bir hadis görürseniz o mezhebimdir" demişlerdir.

Öyleyse Şeyh Gazzalî'nin iddia ettiği gibi onlardan hiçbiri, Fikhî bir mülâhazadan dolayı sahih bir hadisi terk etmemiştir.

el-Muslimûn: Hadis Âhad haber olsa da mı?

Huseynî Ebu Ferhe: Ona geleceğim, Belirtmekte yarar gördüğüm ikinci nokta şudur: "Bütün âlimler -ki hadisçileri kastediyorum- Mütevatir hadislerin kesin bilgi ifade ettiğini söylemişlerdir. Aynı şekilde Hâdis âlimlerinin öncüleri, *Buharî* ve *Müslim*'in rivayet ettikleri âhad haberlerin sahih olduklarının kesin olduğunu da belirtmişlerdir. Bunu söylemelerinin sebebi, *Buharî* ve *Müslim*'in yüksek değerleri ve başkalarına nisbeten bu ilimde büyük mesafeler kat etmelerindedir. Bu iki kitabın hadisleri ümmetin genelinde hüsn-ü kabul görmüştür ki Hz.Peygamber de "Benim ümmetimin hata üzere icma etmez" buyurmuştur.

Yine onların açıklamalarına göre; *Buharî* ve *Müslim*'in hadislerine gelen tenkidler mahduddur. Kaldı ki bunları da İbn-i Hacer *Fethu'l Bari*'ye yazdığı mukaddimede reddetmiştir. Âlimler İbn-i Hacer'in bu eser hakkında "Fetih'ten sonra hicret yoktur" ¹⁸ demişlerdir (yani Fethu'l Bari'nin üstüne şerh yoktur demektir), İbn-i Hacer; bu mukaddimesinde *Buharî* ve *Müslim*'e gelen her eleştiriye ayrıntılı cevap vermiş başkalarının da dile getirdiği gibi bu iki Sahih'de tenkide uğrayan hadislerin, onların koymuş oldukları sıhhat derecesinden aşağı düştüğü için değil, hadis istihlâkı ilminde, sahih hadisin beş dereceye ayrılmasından kaynaklandığını belirtmiştir. *Buharî*, kitabında, sadece birinci dereceden sahih olanları almayı prensip edinmiştir. Bazen bir konuda birinci dereceden hadis bulunmadığı takdirde ise, ikinci dereceden bir hadisi alabilmiştir. Her ikisi de söylediğine uymuştur. *Buharî*; genel olarak kitabına sahihlerin de en sahihlerini tercih etmiştir. Birinci derecenin altında bir hadis varsa bu, zarurete binaendir ki, o da bir konuda birinci dereceden hadisin olmamasıdır. Öyleyse ta'likler hariç, *Buharî* de muttasıl bir senedle gelen sahih hadisler, hasen derecesinden aşağı inmez.

Binaenaleyh Hz.Peygamber'in "ümmetimin hata üzere ittifak etmez" hadisini de gözönünde bulundurarak, ümmetin tamamı bu iki kitabı sahih kabul ettiğinden,

ilim, fazilet ve gayret sahibi bir insanın *Buharî* ve *Müslim*'de geçen bir hadisi reddetmesini ben kabul edemiyorum.

Böylece sıhhati kesin olan Mütevatir hadislere, *Buharî* ve *Müslim* hadislerini ben de ekliyorum. Bunu ilk defa ben söylemiyorum. Hadis âlimleri de *Buharî* ve *Müslim*'deki hadislerin sıhhatinin kesin olduklarını ifade etmişlerdir.

Buharî ve *Müslim*'de aklımın idrak edemediği ya da anlayamadığım bir hadisi okuduğum zaman, kusur beşerin aklındadır derim. Yoksa kusur, bu büyük iki imamın Hz.Peygamber'den naklettikleri hadislerde değildir.

Şeyh Gazzalî, *Buharî* ve *Müslim*'deki bazı hadisleri illetli (mualllel) görerek reddetmiştir. Ona göre hadisin akla uymaması da illettir.

Benim anlayışıma göre illet, birinci dereceden senedi ilgilendiren bir hususdur. Sonra, hadislerde arız olan illetleri ancak hadis ve Sünnet ilminde derinleşmiş âlimler anlayabilirler. Bu konuda muhaddislerin sözlerinden başka bir şeyin kabul edileceğini zannetmiyorum. Muhaddis de en az onbin hadisi metin ve senediyle ezbere bilendir. Bilindiği gibi Hafız ise, yüzbin hadisin metnini ve senedini ezberleyene denir. Hadisde Emiru'l-Mu'minine gelince, Sünnet ve hadisin tamamını bilgisiyle ihata eden kimseye denir. İşte hadisin sıhhat derecesini düşürecek gizli illeti ancak bunlar idrak edebilir.

el-Muslimûn: Peki şeyh Gazzalî'nin reddettiği hadisler hususunda ne düşünüyorsunuz?

Huseynî: Hz.Havva, etin çürüyüp kokması, Adem'in Rahman süretinde yaratılması vs. gibi hadisler hususunda, Gazzalî'nin zaman zaman kendisine sorulan sorulara verdiği cevabın aynısını kendisine tevcih etmek istiyorum ve diyorum ki; "Bu gibi nasları sen anlayamazsın"

Gazzalî: Öyleyse cehalet nurdur?

Huseynî: Ben size diyorum ki cehalet; cin ve insan, bütün beşeriyeti ihata ettiği gibi, bizi, hepimizi de kuşatmıştır.

Cemâluddin Mahmud: Bu, cehalete bir da'vet midir?

Huseynî: Ben sadece şeyh Gazzalî'nin söylediklerine cevap veriyorum ve diyorum ki, bizim ilmimiz sınırlıdır. İlimi engin, geniş biri varsa o da Allah'tır. Ben ümmetinin asırlarca kabul ettiği bu büyük iki imamın kitaplarında geçen naslara neden kamil imanla yaklaşmayayım?

18. Mekkenin fethinden sonra hicretin yokluğunu ifade eden bu hadis güzel bir edebi uslubla Fethu'l-Bârî için uyarlanmakla, bu şerhe baktıktan sonra başkasına müracaat etmeye gerek kalmayacağı söylenmek istenmiştir.

Gazzalî: -Yüksek sesle gülerek- Öyleyse sen her şeyi illeti ile birlikte kabul etmemi istiyorsun.

Huseynî: -Bunu şunun için söylüyorum: Buharî ve Müslim'in hadislerini reddetmenin kapısını açarsanız, bu, asla bitmeyecektir. Şeyh Gazzalî aklına yatmadığı için birkaç hadisi reddedecek, ben anlayamadığım bazılarını reddedeceğim, başkası da bunu yapacak. O zaman İslâm risaletinin yarısı olan Sünnetten geriye ne kalacak?

Şeyh Gazzalî, Müslim'in rivayet ettiği, Temin ed-Dari'nin Deccal hakkındaki hadisini reddediyor, gerekçesi de; bütün denizleri ve adaları keşfetmiş de, hadiste geçen yaratıkları bulamamış, Subhanallah, bütün denizlerin gezilip tesbit edildiğini hangi alim söylemiş?

Rızk Tavil: Hadis Deccalin Rum veya Yemen denizlerinde olduğunu söylüyor.

Gazzalî: Rum ve Yemen denizleri tamamen taranmıştır, ancak bilgiler hiçbir şey görememişlerdir.

Huseynî: Sayın hocam Bugünkü Rum veya Yemen denizlerinin Hz.Peygamber'in hadisindeki denizleri içerisine alıp almadığını biliyor musunuz? Ben size soruyorum: Âdil ravilerin sahabe kanalıyla Hz.Peygamber den rivayet ettikleri bir sözü, sen nasıl reddedebiliyorsun? Ümmetin cumhuru kabul ettiği halde, sen şimdi nasıl çıkıp bunları bir tarafa atabiliyorsun?

(Sözlerine devamla) Şeyh Gazzalî'nin de ifade ettiği gibi, kitabında mevcut olan herşey önceki ilmi kitaplarda da mevcuttur. Ancak benim razı olmadığım husus, imamlar nezdinde zayıf addedilen görüşlere yer vermesi ve üç imanın da muhalefet ettiği düşünceleri desteklemesidir. Kendisine bunun sırrını sorduğumda, bana kaçamak bir cevap veriyor. Ancak ben bunu kabul etmem. (Guya) bu, İslâm'ı Gayri müslimlere sevdiriyormuş, Musteşrikler ve Felsefeciler bu imamların bazı rivayetlerini kabul etmiyor-muş da, Şeyh Gazzalî onun için zayıf görüşlere sarılıyormuş. Kadının idareciliği hususunda İbn-i Hazım'ın görüşüne sarıldığı gibi.

Muslimân: -Muhammed Ammare'ye dönerek -Bu da'va; yani Sünnetin yeniden bir elenmeye tabi tutulması mescesinin yaygınlaşması, sizce Sünnet'ten şüphe etmeye yol açmayacak mıdır? Dolayısıyla Sünnetin etrafındaki kaleyi yıkmış olmaz mıyız?

Prof Muhammed Ammâre: Ben, Mısır'da ortaya çıkan ihya ve tecdid hareketinden bir nebze söz etmek istiyorum. Aslında bu hareket aynı zamanda Pan-İslamist bir harekettir. Muhammed Gazzalî de bu hareketin öncülerinden sayılır. Kendisinden önce de Muhammed Abduh, Kevâkîbî ve Merağî gibi birçok saygı değer âlim, bu hareketin bayraktarlığını yaptılar. Bu hareketin öncüleri olan âlimler bize, aslında yeni olmayan, çok belirgin İslâmî bir metod sundular. Buna göre; akla başvurmadan nakli değerlendirmek, yanlış olduğu gibi, nakle müracaat etmeden salt akılla da bir yere varılamaz. Ya'ni

bu metotta, akli kullanmadan nassların zahirine bağlı kalmak yoktur. Aynı şekilde vahiyden ve nakilden uzak olarak, batıda ortaya çıkıp yaygınlaşan Yunan aklılığı da yoktur. Zira bu mektebin öncülerine göre, naklin kendisi de akli bir mucizedir, akıl heva değildir. Nitekim bir insanın mukellef olması için akıl şarttır. Akıl ancak subûtu ve delalet yönüyle kesin olan nassların çerçevesinde mahkumdur.

Ne tuhaf ki, bugün hâla naklin karşısında aklın fonksiyonunu tamamen ilga eden bir akım mevcuttur. Bu, doğru değildir. Meselâ Muhammed Gazzalî *Buharî*'de yer aldığı halde Kur'an'a ters düştüğü için, sihir hadisini reddederken —ki daha önce de reddedenler olmuştur— Sadece Fıkhî bir mulahazadan dolayı reddetmiyor. Burada aklını kullanıyor. Ben diyorum ki, subûtu zannî olan haberleri, subûtu katî olan haberler doğrultusunda anlayalım. Aslında Rical kitaplarının özü de buna dayanmaktadır. Hiçkimse kendi görüşüne aklına ya da bir arzusuna ters düştüğü için Âhad bir heberi reddetmemiştir. Bilakis reddedenler, subûtu katî bir Kur'an ayetine ya da Peygamber açıklamasına ters düştüğü için karşı çıkmışlardır.

Ben, şahsen, sihir ve Garanik gibi hadisleri reddederken, ıpkı Muhammed Abduh gibi Kur'an'da (müşriklere atfedilen) "*siz ancak sihir yapılmış birine tabi oluyorsunuz*" âyetine dayanıyorum.

Kendim bir çok hadisten istifade ediyorum. Sünnete dayanıyor ve onu kendime kaynak olarak kabul ediyorum. Hatta bâzen uydurma hadislerden dahi istifade ediyor ve onları söylendiği asrın fikri bir uzantısı olarak görüyorum. Bu asırlarda yalancılardan sözlerine bile kulak asıldığını anlıyorum. Tarihi açıdan hadislerin tamamından, illetli ve zayıf olanlarından dahi bir malzeme olarak yararlanılabilir. Ancak bu noktada subûtu katî olan Mütevatir ile subûtu zannî olan Âhad haberleri ayırmak zorundayım. Âlimlerimizin de söyledikleri gibi, âmelî noktalarda Âhad haberlere baş vurabiliyorum. Peki ilmî durumlarda neden aynı metoda başvurulmasın, neden İmam Malik Medine ehlinin amelini Âhad hadislerine tercih etmiştir. Çünkü amelî Sünnet mücerred bir rivayetten ibaret olmayıp, pratik hayatta yaşanır bir hale geçmiştir de ondan.

Bütün bunlardan hareketle, Kur'an'ı bırakıp Âhad hadisleri herşey zannedenleri, aklın ve kültür mirasının hakemliğine, herşeyden önce Kur'an'a, sonra da kesin bilgi ifade eden Mütevatir hadislere önem vermeye davet ediyorum. Daha sonra bazı amelî hususlarda Âhad heberlere baş vurulabilir. Fakat yasama yönünden de bunlar kullanılamaz, çünkü zannî bilgi ifade etmektedirler.

Bugün İslâm âleminde ortaya çıkan bir çok aşırı akımlar var ki, bütün düşünce ve inançları, fikir ve mezhepleri âhir zaman fitneleri ile ilgili hadisler üzerine bina

edilmiştir. Oysa Kur'an kat'î nasslarla, Hz.Peygamber'in gaybı bilemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur.

Bazılarının söylediği gibi, ben şahsen Muhaddislerin nezdinde hadisleri anlama ve değerlendirmede kehânete benzer bir vasıf olduğunu söylemenin mümkün olmadığına kâniim.

Hüseynî: —M.Ammare'nin sözlerini keserek— Bu söz ilk defa benden sudur etmiş bir söz değildir. İstilah kitaplarında mevcuttur. Buradaki kehânetin anlamı ise, tahmin demek değildir. Ancak âlimlerin, bir haberi anlamak için başvurdukları ince ve titiz metod, âdeta kehânete benzemektedir, deniliyor.

Muhammed Ammare: Mustalahu'l Hadis kitaplarında öyle dense de, ben bunu kabul etmem. Bu kitaplar vahiy değil ya.

Gazzâlî: Hadis istihlâhları kitaplarında yer alsada böyle demek mümkün değildir!

M.Ammare: -Öfkeyle- İslâm, Hadis ilminde de olsa, bu tür terimleri kullanmaya karşıdır. Oysa birçok İsrailiyât tefsir ilmine girdiği gibi, hadis ilmine de bulaşmıştır. Nitekim Hadis uzmanlarınca, hadislere beşer elinin karıştığı kabul edilmiş ve Hz.Peygamber de bir takım kimselerin çıkıp kendisine yalan atfedeceklerini haber vermiş ve onları cehennemle tehdid etmiştir.

Öyleyse önce herşeyi aklımızla idrak edelim, daha sonra Peygamberimizin Sünnetine hizmet olarak ortaya çıkan rical, cerh ve ta'dil, gibi ilimlerle, başka ümmetlere karşı, istediğimiz kadar övünelim.

Muhaddislerin imamı, Ahmed b. Hanbel, bazı râvilerden söz ederken, onların yalan söylediklerini, yahut yalancılardan hadis aldıklarını ve bunları da âdil ravilere nisbet ettiklerini belirtir. Öyleyse iş sened ile bitmiyor. Zira İmam Ahmed'in de belirttiği gibi ortada bir yalan ve uydurulan sözü âdil ravilere nisbet eden bir yalancı vardır.

Binaenaleyh, âdil râviler tarafından rivayet edilen bir hadisi gördüğüm zaman, sened herşeydir zehabına kapılarak aklıma gem vurup araştırmaktan geri durmam. Metni değerlendirirken de mutlaka aklımı kullanırım. Subûtu zannî olan şeyleri, subûtu kat'î olan Allah'ın kitabı ve ilmî hakikatlere arz etmem ve ona göre almam gerekir.

el-Muslimûn: Peki, hadisleri kabul ve redederken bu derece cesur olmak, Sünnetin değerini düşürmez mi? O'nun güvenilirliğini ortadan kaldırmaz mı?

M.Ammare: Hayır kesinlikle kelim âlimleri Allahın varlığını isbat ederken, yaşadıkları asrın bilgi ve öğretilerinden deliller getirmişlerdir. Öyleyse bugün bizim de yaşadığımız asrın büyük ilmî hakikatlerini kullanmamız gerekmez mi? Peki Allah'ın varlığına bile bu ilmî hakikatler delil teşkil ederken, bir rivayetin sahîh ya da zayıflığında delil olamaz mı?

Rivayet ilminin kültür mirasımızın içinde büyük bir hizmeti gerçekleştirdiğini kabul edersek, ilk (selef) âlimleri bu sahada kendisinden sonrakilere birşey bırakmamıştır. Ancak *sünnete hizmet* için eksik bir saha kalmıştır. O da dirayet ilmidir. Bu saha, henüz birçok inceleme ve araştırmaya muhtaçtır. Allah'a hamdolsun, Allah'ın nuruyla aydınlanmış âlimlerimiz, fakihlerimiz ve mütahasssalarımız var. Öyleyse onlar bu sahada neden çalışıp gayret etmesinler. (Dirayet ilmini de) ancak bir hâdis ile ilgili tüm rivayetleri, ilgili şartlar ve vurûd sebebi ışığında değerlendirmekle geliştiririz. Kur'an'ı anlamak için Esbab-ı Nüzûl ilmini kullandığımız gibi, hadisler için de Esbab-ı Vurûd ilmini geliştirirsek büyük bir hizmet etmiş oluruz.

Son olarak bir hususa daha dikkatlerinizi çekmek istiyorum; Biz hayatımızda, düşüncemizde, ilmî müesseselerimizde ve konferanslarımızda Kur'an'a çok önem vermeliyiz. Muhammed Fuad Abdulbaki "*el-Mu'cemu'l Mufehres lil-Elfazi'l Kur'ani'l Kerim*" (Kur'an indeksi) hazırlamasaydı, Mısır Arap Dil Kurumu "*Mu'cemu'l Kiran*" (Kur'an sözlüğü) hazırlamasaydı Kur'an'a tam olarak hizmet mümkün olur muydu? Amerika'daki bir çok kütüphanede, Kitab-ı Mukkaddese'ye yönelik müthiş çalışmalar gördüm. Biz neden gayrete gelip akaid ve hukuk açısından pek bir şey ifade etmeyen Âhad haberler yerine, dinimizin ve anayasamızın temel kaynağı olan Kur'an'a önem vermiyoruz.

Prof.Dr.Muhiyiddin es-Sâfi: Ben Muhammed Ammare'nin söylediklerine katılmıyorum. Bu konuda Huseyni Ebu Ferhe ile aynı düşünüyorum. Ben tekrar *Buhârî* ve *Müslim* konusuna dönüp, asırlar boyu ümmetin bu eserleri ne derece benimsediğini anlatacak değilim. Ancak bir Hadis, *Buhârî* ve *Müslim*'de yer alıyorsa onu kabul etmemek için hiçbir engel yoktur diyorum. Ben bu konuda Huccetu'l İslâm Ebu Hamid el-Gazzâlî'ye hayranım o kendi kitaplarında güzel ahlâk ve faziletler ile ilgili zayıf hadislerden dahi çok güzel deliller getirmiştir. "*El-Munkizu Mine'd-Dala'*" adlı eserinde, Nübüvvet ve hakikati ile ilgili olarak çok güzel bir sözü var, şöyle diyor: "Mucizelere bakarak Peygamberin doğruluğuna delil bulmak, akla şeref olarak yeter. O'nun Peygamber olduğunu anlayınca artık nefsin ve aklını teslim ederek kişi, Peygamberin Allah'tan getirdiği her şeye inanmak zorundadır." Gazzâlî daha sonra, güzel bir örnek verir ve der ki: "İnsan hastalanınca doktora gider. Önce doktorun yanında kendisini tamamen iyileştirecek bilgi ve ilaçların varolduğuna inanır. Doktora gidip muayene olunca doktor ona bir reçete yazar. Doktorun bildiğini bilmediği için, onun reçetesine asla itiraz etmez. Aynı şekilde Peygamberler de kalp hastalıklarını tedavi eden doktorlardır. Doktorların reçetesine itiraz etmediği gibi, Peygamberler de bir ilaç

sundukları zaman ondan sabit olduğunu bildiğin müddetçe itiraz etme."

Gazzâlî: Lakin sayın Profesör! bu reçeteyi doktor değil de, oduncu yazdıysa?

-Gazzâlî'nin bu nüktesi üzerine herkes katıla, katıla gülüyor- Sonra Gazzâlî sözlerine devamlı: Kardeşlerim! benim söylediğim de bundan başka bir şey mi? Ben de, önce bir sözün Peygamberden geldiğine emin ol, sonra ona sarıl diyorum. Lakin hasta, reçetenin doktor tarafından yazıldığından şüphe ediyorsa o zaman ilacı kullanamaz.

Sâfi: Ben görüşümde ısrar ediyorum ve diyorum ki, bir hadisin senedi sahihse onu reddetmek ale'l itlak mümkün değildir. Ebu Ferh'e'nin de dediği gibi *Buharî* ve *Müslim*'de yer alan her hadis sahihtir reddi mümkün değildir.

Gazzâlî: Daha önce sorduğum bir soruyu tekrarlamak istiyorum, *Buharî*'nin Kur'an'ın sarih ayetine ters düşen "ve'l-leyli izâ yağşa" ile ilgili haberine ne diyorsun? İmam Kurtubî gelip bu hadisi yalanlayarak bunun kabul edilemez bir söz olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Kurtubî'den başkaları da bu hadisin şazz olduğunu söylemişlerdir. Yine *Buharî*'de olduğu halde "Allah (peygambere) yaklaştı" hadisini de o, yalanlamıştır.

Sâfi: Efendim İbn-i Fûrek'in "*Te'vilu Muşkil-Hadis*" adlı bir kitabı vardır ki, bu tür (müşkil) meselelerin çoğunu bize çözümlenebilir.

Gazzâlî: hiddetlenek- İbn-i Fûrek de kim oluyor?, onun anlayışı var da benim yok mu? Sihir hadisine bak, Hz.Peygamber altı ay peygamberliğe ara mı verdi, yoksa insanlara dinlerini öğretirken sihrin etkisinde miydi?

Sâfi: Biz bu konuyu daha önce de tartıştık. Ben görüşümü söyledim. Bana göre bu sihir, sadece hanımları ile olan ilişkisini etkilemiştir. Peygamberliğini değil.

Gazzâlî: Akıl bu açıklamayı kabul etmez. Sihir, tabii olarak, başta akıl olmak üzere bütün melekeleri etkisi altına alır.

Sâfi: Vallahi ben böyle inanıyorum ve sözü başka arkadaşlara bırakmak istiyorum.

Cemaluddin Mahmud: Hiç kimse hayattaki bütün meselelerin bu tür haberlere bağlı olması, dayanması gibi basit bir sebepten dolayı Âhad haberlere kâsd etmeye kalkışamaz. Öyleyse biz, ne Âhad haberleri ve ne de başka haberleri reddetmeyiz. Fakat birisinin böylesi bir hadise akıl veya kat'î kıyası kullanarak zan ile itiraz etmesi durumunda ise onu terketmemiz doğru olmaz.

Sâfi: Öyleyse Bizzat akâid âlimlerine göre bile âhad haberlerin çeşitli yorumlarının varlığı bilindiği halde, niçin Âhad hadiselerine tekrar bakıp (araştırmıyoruz)?

Prof-el-Acemî ed-Demenhûrî: Âhad haberler konusu, tehlikeli ve riskli bir konudur. Bu konuda konuşan her araştırmacının son derece dikkatli olması lâzım. *Buharî* ve *Müslim*'deki Âhad hadisler konusunda aceleci davranıp, bâzıları hatalıdır, yahut bazıları uydurmadır gibi bir yargıya varmak, yanlış olur. Biraz durup düşünmemiz lâzım. Ben, şahsen, bâzı kardeşlerimin bu konudaki cüretkâr sözlerini işitince, ister istemez Allah'ın "*I İayır, bilgisini kavrayamadıkları, yorumu kendilerine gelmemiş olan bir şeyi yalanladılar...*"¹⁹ âyetini hatırlamadan edemiyorum.

Bir çok kimsenin Kur'an'a muhalif zannettiği hadislerin varlığı bir gerçektir. Ancak aynı kimseler daha sonra bu hadisleri araştırdılar, Ehl-i sünnet âlimlerinin söylediklerini okudular ve sonunda bu hadisleri kabul etmek zorunda kaldılar. Bir daha da bunlar Kur'an'a terstir demediler. Mesela, hiç kimse sözü geçen sihir hadisinin Kur'an'a muhalif olduğunu söylememiştir. Kur'an'a öncelik vermek konusunda acele etmemek lazım. Bunu söylemeden önce, Kur'an'la Sünnet arasında gerçekten bir çelişki olup olmadığını iyice araştırmamız şarttır.

Aynı şekilde akıl ile çelişiyor gibi görünen hadisler hususunda da teenni ile hareket etmek gerekiyor. Bir çok kimse bazı hadislerin ilmî hakikatlere ve kevnî kanunlara ters düştüğü iddiasında aceleci davranıyor. Mesela, Temim ed-Darî'nin rivayet ettiği hadisi ele alalım; Sözü ettiği ada, bugün varolabilir, suların altında kalmış da olabilir, bu da bir ihtimaldir.

Gazzâlî: -Sözü keserek- Öyleyse, ada, suların altında kaldığına göre, Deccal da dahil, üzerindeki boğulup gitmiştir.

Acemî: Ben sözlerimi sürdürmek istiyorum. Şahsen hiçbirinizin sözlerini kesmedim, lütfen siz de benim sözlerimi kesmeyin.

Ben öncelikle Ammare'nin söylediklerini şiddetle kınıyorum. Neredeyse söylediği her kelimeye muhalif düşünüyorum. Özür dilerim, o konuşurken gayet öfkeliydi, ben de aynı öfke ile cevap vermek istiyorum. Biraz önce dedi ki; Hadisler arasında bir çok gaybî haberler var, oysa Hz.Peygamber gaybı bilmez. Gerçekten bu hakikat, Kur'an nassı ile mevcuttur. Ayet şöyle: "*O(Allah) gaybı bilendir. Gayb (bilgisi) ina kimseyi mutali kılmaz*" Sayın Prof. Ammare musâde ederse, şimdi ayetin geri kalan kısmını okumak istiyorum.

M.Ammare: "-hemen atılarak "... Ancak peygamberlerden bildirmek istediği bunun dışındadır. Rablerinin bildirimlerini tebliğ etmelerini ortaya koymak için her peygamberin önünden ve ardından gözcüler salar; onların yaptıklarını ilmiyle katıtar ve herşeyi bir bir sayar."²¹

19. 10/ Yunus, 39.

20. 72 / Cinn, 26.

21. 72 / Cinn, 27-28.

el-Acemi: Tamam, sadakallahu'l-Azim. Ayet gayet açıktır. Tefsire ve teville gerek yoktur. Binaenaleyh, Hz.Peygamber bir çok gaybi meseleyi haber vermiştir. Hz.Hasan'a minber üzerinden bakıp; "Bu, benim oğlum, efendidir. Allah iki büyük Müslüman cemaatin arasını O'nunla düzelterektedir" sözü, bunların en meşhurlarındandır.

Bunun örnekleri çoktur. Ben burada sadece Ezher'in Usulud-Din Fakültesinde Hz. Peygamber'in gaybî haberlerini konu alan bir doktora tezinin varlığını hatırlatmakla yetinmek istiyorum.

M.Ammare: Ancak, Hz.Peygamber kendisi hakkında "gaybî bilir" demeyi yasaklamıştır. Sizin sözünü ettiğiniz gaybî hususlar, mucizelerdendir.

Acemî: Sayın Ammare, Hz.Peygamber, sadece, "Allah kendisine bildirmeden, yarın ne olacağını bilir" dememizi yasaklamıştır. Allah dilediği zaman -hadisle de sabit olduğu gibi- Onu mele-i A'la ya da muttali kılar. O istemezse, divanın altındakini de göremez. Bunda herkes mütefiktir.

Şimdi, mücade ederseniz, bu konuları bırakıp esas mevzumuzla dönelim; *Buharî* ve *Müslim*'in hadisleri, bütün dereceleriyle kesin bilgi ifade ederler mi?

Bu konuda üç ayrı görüş vardır:

1. Muhaddislerin cumhuruna göre; kesin bilgi ifade ederler
2. Nevevî'nin görüşü: Mütevatir olmayanlar, zannî bilgi ifade ederler.
3. İbn-i Hacer, bu ikisinin ortasını bularak, bir kısmının zannî bilgi ifade ettiğini söylemiştir. Bunlar da özellikle tenkidlere medar olan hadislerdir. Mesala sözü geçen "Allah peygambere yaklaştı" hadisi bunlardandır. Prof.Ebu Şehbe'nin belirttiğine göre, *Buharî*'nin kendisi de, bu rivayet sahih olsa da, sabit olmadığına işaret etmiştir.

Öyleyse -Kıymetli kardeşlerim- sahih hadis, ehli tarafından da tarif edildiği gibi, sıhhat şartlarını taşıyan hadistir, yoksa bilgi yönünden kesinlik arz eden hadis değildir. Bilindiği gibi sıhhat şartları da beştir. Beş şartı taşıyan her hadis, kat'î bilgi arz etmez. *Buharî* ve *Muslim*'in hadislerine gelince, bunlar, apayrı bir özelliğe sahiptirler. Zira bunların delaletleri kesindir.

Gazzâlî: -reddederek- Kim diyor bunu? İbnu's-Salah Nevevî'den naklen (bunun tersini) söylüyor.

Acemî: Oraya geleceğim sayın hocam. Yalnız, bazı şeyleri söyleyip tercihi size bırakacağım. İmam Nevevî benim nazarımda büyük bir imamdır. İbnu's-Salah'tan da daha çok takva sahibidir. Nevevî gelmiş ve *Buharî* ile *Muslim*'de mutevatir olmayan hadisler kat'î değil demiştir. Öbür taraftan İbn-i Hacer gelmiş, büyük bir

kısmının kesin bilgi ifade ettiğini söylemiş, fakat aralarında büyük bir çelişki olmamıştır.

Mirac ile ilgili, Şerik'in Hz.Enes'den yaptığı rivayet hususunda ihtilaf çıkmış, ravilerin Hz.Enes'den rivayetleri farklılık arz etmiştir. *Buharî*, bütün rivayetleri sıraladıktan sonra, seçimi okuyuculara bırakmıştır. Biz diyoruz ki; bir hadisin sahih olması, onun kat'î olması demek değildir. Sadece sıhhat şartlarına haiz olduğu için, sahih denir.

Müslim, kendi kendisini bazen tenkid etmiştir. Şerik hadisine yer verdikten sonra: "Bazı cümleler takdim tehir, bazıları eksik, bazıları da fazla oldu" demiştir.

Öyleyse Muhaddislerin gayesi, hadisleri seçip önümüze koymaktadır. Sened yönünden hepsi araştırılmıştır. Aynı lafızlarla Muhafaza edilip edilmediği de açığa çıkmıştır. Lafzın aynen korunduğunu; mesela, Hz.Enes'ten aynı hadisi, Tâbi'den beş ya da altı kişi rivayet etmiştir. Hepsinin üzerinde ittifak ettiği lafızları kabul ederiz. Fakat birisi sika râvilere muhalif olarak birşey söylemişse bu, tartışılır. Çünkü sika demek, masum demek değildir. Sika demek, kişinin az hataya düşmesi demektir.

Gaybî ve diğer bazı hususlarda aklın seviyesini aşan hadislerin varlığı bir gerçektir. Kur'an âyetlerinde de olduğu gibi. Ancak bizi ilk ilgilendiren, senedini araştırmaktır. Âhad'in Hadisçiler nezdindeki tanımı: "Mütevatir olmayan haberlerdir" Fakat öyle Âhad haberler vardır ki, üç kişi üç kişiden rivayet etmiştir. Genel olarak bu tür haberleri almaktan geri duramayız, Ancak bu üç râviden birisi, rivayetinin bir kısmında tek kalmışsa (teferüd), şazza duruma düşmüş olur. Binaenaleyh, *Buharî* ve *Muslim*'de de yer alsın, reddetmemiz mümkün olur. Bu söz benim değil, İbn-i Salah'ın kendisine aittir. İşte bunlar bizim selefimizden öğrenip, kendi neslimizde öğrettiğimiz Hadis istulâhı ilminin hakikatleridir.

el-Muslimûn: Prof el-Acemi'nin sözleri, aslında, genel olarak İslâm âlimlerinin Sünnete bakış açılarının bir özeti'dir. Ümmetin eskiden de kabul ettiği metod budur. Şimdi şeyh Gazzâlî'ye soruyorum: Bu metoda itirazınız nedir?

Gazzâlî: Biz dünyada tek başımıza yaşamıyoruz. Hz.Muhammed'i bizatihi reddeden, Kur'an ve Sünnetin tamamına karşı çıkan insanlarla beraber yaşıyoruz. Ben, şahsen, davetçiyim. Daha önce de belirttiğim gibi davetim esnasında çok engellerle karşılaşıyorum. Üniversitelerin gerek talebelerinden gerekse hocalardan birbirinden farklı aklî sorular yöneltiliyor. Bunlar, bir taraftan müşteşriklere kulak verirken, diğer taraftan misyonerlerin yazılarını da okuyorlar. Bazen onların söylediklerine inanıyorlar. -şimdi soruyorum- Ben böyleleri ile konuşurken: "bizim muhaddislerin kalpleri iman nuru ile

aydınlandığı için, hadisleri bu meleke ile değerlendirirler" diyebilir miyim? Tabii ki, böyle demek makul değildir. Ben dinimi mudafaa ederken, Allah'a inanan ya da Allah'a inanmaya davet ettiğim kimselerin anlayabileceği sabit delillerle konuşmak zorundayım. Özellikle imana davet ettiğim kimseye aklı deliller sunmak mecburiyetindedim.

Ben, şu anda, siyasi ve askerî yönden hezimete uğramış, itham kafesinde yargılanan bir dinin mensubuyum. Onu bu durumdan nasıl kurtarabilirim?

Sâfi: Hayır efendim, din hezimete uğramamıştır. Hezimete uğrayanlar Müslümanlardır. Allah'ın dini asla hezimete uğramaz.

Gazzâlî: Sayın hocam, İslâm ümmeti bugün yeryüzüne İslâm'ı öyle sunmuştur ki, bunu duyan Avusturalyalı da reddediyor, Amerikalı da, bu, dinin hezimeti değil midir?

Sâfi: Hak mevcuttur. Hakşinaslar da vardır. Kur'an mahfuzdur, asla hezimete uğramaz.

Gazzâlî: Hz. Peygamber, dini bir hayat sistemi, bir medeniyet olarak yeryüzüne takdim etmiştir. Küçük çocukların hafızasında ezberledikleri Kur'an, medeniyet midir? Ben, bütün Kur'an'ı ezberlesem, yanımda bin tane de Kur'an olsa, bu yeterli mi?

Ben, İslâm'a ve peygamberine inanmayan toplumlara da hayat verecek, canlı bir daveti kastediyorum.

Mesela, din hürriyetinden söz ettiğimiz zaman, bazıları hemen atılarak "dinde zorlama yoktur" âyetinin mensuh olduğunu ileri sürerler...

Prof. Cemaluddin: Bunu ben de kulaklarımla işittim ve şaşırdım.

Huseynî: Oysa bu âyet, Kur'an'da yüce gayelere matuf bir âyettir.

M. Ammare: Rahmet ve hidayeti teşvik eden daha nice âyeti mensuh saydılar.

Sâfi: Böyle diyenler, dini tanımayan ve birşey bilmeyen câhillerdendir.

Gazzâlî: Neval es-Sâdavi adındaki komünist (ve feminist) kadının öncülüğünde, aile hukuku ile ilgili kanunların iskatini istediklerinde, -ki, sebep gayet açıktı- birisi çıktı dedi ki, "kadınlar erkekleri doğurmak için yaratıldılar" ne acayip, ne garip bir söz. Sünen sahiplerinin rivayet ettikleri, kadınların orduyla beraber savaşıklarını, toplumun teşekkülünde rol aldıklarını, beş vakit namaz için camiye gittiklerini bildiren hadisler nerede? bütün bunlar kayboldu.

Doğu Avrupa şu anda komünizmden kurtuluyor, Fakat döndükleri nizam İslâm değildir. "İslâm'ın siyasi nizamında şûraya asla yer yoktur" dediler. Buna sebep olan da, bu konudaki ayetleri mensuh sayarak, şûranın zorunlu olmayıp, sadece fikir edinmek için varolduğunu söyleyen zihniyettir.

Kadının, velisinin izni olmadan evlenmesi, -ki imam Ebu Hanife'nin görüşüdür— İslâm'a yabancı olan toplumların gözetilmesi için gerekmiştir.

M. Ammare: Farz edelim Ebu Hanife bunu söylememiş olsun. Bu görüşü bizim de ortaya atmak, hakkımız olmaz mı?

Gazzâlî: Kur'an, nikah akdini kadına nisbet etmiştir. "...başka bir koca ile nikahlanıncaya kadar..."²² âyetindeki ifade ile, eşleri ölen hanımlara, süreleri (iddet) bitince "artık kendileri için uygun olanı yapmalarında size bir günah yoktur..."²³ diyen âyet, bunu açıkça ortaya koymuştur.

Bunlar boş sözler midir? Ben, insanlar Allah'ın dinine girsinler diye, Kur'an'ın bu açık ifadesine dayanarak fıkhî bir görüşü benimsemek zorundayım. İâkim'in Mustedrek'inde mevcut olan bir hadisten dolayı kadın, on asır evine hapsedilmiş ne öğrenim için ne de namaz için dışarı çıkmamıştır. Neden dinin aslını öğrenip öğretmesin?

Kat'î nass Kur'an ve Mütavâtir Sünnettir. Ben böyle diyorum.

el-Muslimün: Oturumumuza hakim olan hava, Âhad hadislerin kabulü veya inkarı meselesi olduğu halde, aramızda bulunan hadis mutahassısı Ahmed Ömer Haşim'den bu konuda bir şey gelmedi. Kendisi bu konuda ne diyor?

Prof. Ahmet Ömer Haşim: Öncelikle ictihadî meselelerde, birbirlerimizin görüşlerine karşı, geniş gönüllü ve müsamahalı olmamızı rica ediyorum, ta ki Allah'ın izniyle hak ortaya çıksın.

Âlimler, sahih hadis için belirli şartlar koştukları gibi, sahih hadisi de kendi içinde derecelendirmişlerdir. *Buhari* ve *Müslim*'in ittifak ettikleri hadisler birinci mertebede, *Buhari*'nin tek başına rivayetleri ikinci derecede, *Müslim*'in rivayetleri de tek başına üçüncü mertebede yer almışlardır...

Bu tasnifin onlara göre şöyle bir faydası var; Bir hadis başka bir hadise muhalif olunca, birinci derecede yer alan muttufakun aleyh bir hadisi, ikinci derecede yer alan hadise tercih ederiz. Yalnız bu, tercih etmediğimiz ikinci derecedeki hadisin sahih olmadığı anlamına gel-

22. 2/ Bakara, 230.

23. 2/ Bakara, 234.

mez. Ancak çelişki anında, birincisi tercih edilir. Aynı şekilde hadîşçiler, iki hadîş çeliştiği zaman, *Buhari*'nin tek başına rivayetini *Müslim*'in hadîşlerine, *Müslim*'in hadîşlerini de O'nun şartlarına uyan diğer hadîşlere tercih etmişlerdir.

Ancak bunu, çelişkili iki hadîş arasında nesih yoksa söylemişlerdir. Bu, onların hadîşleri alırken ne derece musamahakâr ve geniş ufuklu hareket ettiklerine bir delildir.

Şu kadar var ki, burada bir noktanın muhakkak izah edilmesi lazımdır; o da şudur: şâyet bu şekilde Âhad hadîşleri reddetme kapısını, açarsak, İslâm şeriatının hükümlerinin büyük bir kısmını da reddetmek zorunda kalırız. Oysa Allah'a hamdolsun ki, hepimiz sıhhati sabit bir hadîsi kabul etmede bu şekilde ittifak ediyoruz.

Gazzâlî: Bana, ittifak ettiğimiz bu şekli biraz izah edin.

Almed Ömer Hâşim: Yani hepimizin bir görüşte ittifak ettiğimizi kastediyorum. O da; bir hadîş, sıhhati kesin bilgi ifade edecek tarza sabit olursa, asla reddetmeyiz.

Gazzâlî: Şazz ve illetli hadîşlerin sıhhatleri de sabit olur mu?

Almet Ömer Hâşim: Tabi ki şazz, illetli ve senedi kopuk hadîşler sahih değildir. Ancak aklın hakemliğinde hüküm verirken, biraz düşünmeliyiz. Zira akıllar eşit olmadığı gibi, hepsi aynı derecede de değildir. İşte buradan ihtilaf ederiz. Bu gibi durumlarda, nihai görüşe varabilmek için, daha geniş bilgiye sahip olanlara ve çoğunluğa da baş vurmamız. Birimiz kesin bilgi ifade eden bir hadîse, diğerimiz zanna dayanan bir hadîse sarılırsa, sahih oldukları müddetçe çelişmiş sayılmayız.

Hz.Peygamber sîhir yapıldığını bildiren hadîş üzerinde çok tartışıldığını gördüm. Ben de, el-Huseynî gibi, bunun sâdece kadınlarla ilişkisini etkilediğine inanıyorum, peygamberlik yönü etkilenmemiştir. Allah kendisine "Allah seni insanlardan koruyor" buyurmuştur.

Nitekim hadîste de "bana öyle geliyordu ki" ifadesi vardır. Aynı ifade Kur'an'da da Hz.Musa için geçmiştir. "... büyülerinden ötürü onların ipleri ve değnekleri sanki koşuyor gibi görünmüştü." ²⁴

Öyleyse ihtilaftan uzaklaşalım. Anlayış dairemiz son derece geniş olsun. Bizim, Sünneti sonradan karışan şeylerden arındırmaya ihtiyacımız var. Sâhihlerden değil. Eskiden beri Sünnete karşı düşmanca bir tutum sergileyenlere, hep beraber karşı durmamıza ihtiyaç var. Açıkça Sünneti bırakmaya ve Kur'an'la yetinmeye davet edenlere karşı çıkmamız.

Neticice olarak ben, Muhammed Gazzâlî'nin son kitabında yer verdiği görüş ve icthadlarına katılıyorum. Ve diyorum ki; O Muctehid ve mücâhid bir insandır. Hiç kimse onun İslâm davetindeki rolünü inkâr edemez. Kendisi bütün görüşlere açık olduğu gibi, başkalarını da kendisi gibi düşünmeye zorlamaz.

Allah, Ahmet b. Hanbel'e rahmet etsin. Bilindiği gibi o kitabında zayıf hadîşlere de yer vermiştir. Kendisine bunun sebebi sorulunca "başka bir tarikle sahih olarak rivayet edilmiş olur da, Hz.Peygamber'in bir sünnetini terketmiş olurum diye korktuğum için" cevabını verir.

Prof Abdulhalim el Cündî: Ben İmam Şafî'nin er-Risale'sini ezberlemiş sayılırım. Otuz sene aralıksız okuttum. Şafî'nin bu kitabında en büyük keşfi, Âhad haberler hakkında ortaya koyduğu usûldür. Diyecek kabul eder dileyen etmez.

Prof el-Acemî'nin sözlerinden anladığıma göre, o bu usûlü tamamen kabul etmiştir. Ancak şunu da belirtiyim ki, sürekli bir şeyi okumak ve okutmak, kişide bir kusur oluşturuyor, o da; insan başkalarına öğrettiği hususlara o derece inanıyor ki, kendi görüş ve ihtiyarından tamamen vazgeçiyor.

Özetle şunu demek istiyorum: ben şahsen sürekli bağlı kalacağım bazı kurallar koymayı isterim. İşte bunlardan birisi de: Küllî bir usûl kaidesine veya daha sahih bir nakle ya da akla muhalif olmadan, herhangi bir hadîş reddedilemez. Prof. el-Acemî'nin de belirttiği gibi, *Nevevî*, *Buhari* ve *Müslim*'de yer alan hadîşlerde hiçbir hata yoktur, dememiştir. Aynı şekilde delalet yönünden kat'î olduklarını da söylememiştir.

Buhari ve *Müslim*'in başımız ile gözümüz üstünde yerleri var. Ancak hadîşlerinin kesin bilgi ifade etmesi mümkün değildir. İsnad ve râvileri açısından, kesin olarak, sahih olabilirler. Metin ve mânaya gelince, bu tartışılır. Mana açısından sahih olmasının şartlarına, neden akla muhalif olmamasını şart koşmamız.

Öyleyse bu maddeyi de uygulamamız bir eksiklik değildir. Bir taraftan bu kaideye bağlı kalırken, öbür taraftan bütün yönleriyle hadîsten istifade etmeye çalışalım. Böylece aklımızı kullanmış ve hür bir düşünceyle hareket etmiş oluruz. Aksi takdirde, büyük de olsalar, ölümler bize hükmedecektir. Oysa sen de, tıpkı Hz.Peygamber asrında olduğu gibi, dinini savunmak mecburiyetindedin. Hatta bugün, bu dava daha zordur. İlimle hareket etmezsek, hiçbirşeye varamayız. Binaenaleyh, ben nakli değerlendirirken aklımı kullanmamız gerektiğine inanıyorum.

el-Müslimûn: Bilindiği gibi Sünnete dil uzatan bir çok müsteşrikler olmuştur. Zayıf ve Mevzû hadîşlerin varlığını fırsat bilerek, Sünnet'in hürmetine şüphe

24. 20/ Tâhâ, 66.

düşürmeye çalışmışlardır. Biz Sünneti yeniden elemeye tabi tutma işleminin, müsteşriklerin ekmeğine yağ sürmeye ve yeniden Sünnete hücum etmelerine yol açacağından korkuyoruz. Bu konuda neler söyleyebilirsiniz?

Prof Abdulcelil Çelebi: Sünnete hücum meselesi, Gazzalî'nin kitabından çok öncelere uzanır. İlk önce müsteşrikler bu çığı açtılar. Daha sonra ilmîne, geniş anlayışına ve çalışmalarına hürmet duyduğum Ahmet Emin geldi, *Fecru'l-İslâm* ve *Duha'l-İslâm* adlı iki kitabını, Arapça kaynaklardan ziyade, müsteşriklerin görüşleri üzerine bina etti. *Fecru'l İslam* adlı kitabında bir yönden Montgomery Watt öbür taraftan Wells'in metodunu esas aldı. Watt, İslam'a hücum ederken, dolambaçlı yollara baş vurmuştur. Ona göre, İslâm öncesi Arap yarımadasında, Hristiyan ve Yahudi kültürü oldukça yaygındı. Doğuda ve kuzeyde oturan Gassaniler ile Münziriler Hristiyanı. Umeyye b. Ebî-salt da Hristiyanı. Hristiyan düşüncesi yarımada'nın buralarından merkeze doğru kaymıştır. Ukaz panayırında bu düşünceler anlatılmıştır. İşte ona göre Hz. Muhammed de fikirlerini buradan almıştır.

Montgomery Watt, buradan başka bir yöne atlayarak, Hz. Peygamber'in tevhid akidesini de Yahudilerden alarak kendisine yeni bir şekil verdiğini iddia eder. Zaman zaman kendisinden geçerek, batını aklı ile tevhid bâzı şekiller çiziyor, uyanınca da kendisine vahiy geldi zannediyordu. Bunu etrafındakilere anlatınca, onlar da inandılar. İşte müsteşriklerin Hz. Peygamber'e ve risaletine bakış açıları budur. Onlar herşeyden vahye ve risalete şüphe düşürmeye çalışmışlardır.

Bu saldırı Macar asıllı Yahudi Goldziher'in hücumlarıyla zirveye ulaşmıştır. Goldziher Mısır'a gelmiş, Ezher'de okumuş ve Müslümanların sarığı ile doluşmuştur. Daha önce *Louis Massignon* da aynı şeyi yapmıştı. Goldziher, Sünneti tenkid ederken, temelini hücum etmiştir. Ona göre İbn-i Şihâb ez-Zühri, Halife Abdulmelik'in dostudur. Emevîlerle düşmanları arasında hilafet kavgası başlayınca, Abdulmelik İbn-i Şihab'a Şia'nın aleyhine, Emevîlerin lehine hadis uydurmasını salık vermiştir. Buna delil olarak da güya Emevîlerden İbrahim b. Hişam, bir gün Zühri'ye gelip bir sayfa uzatarak, buradaki hadisleri senden rivayet ettiğime dair bir imza at demiş, oysa hadisleri ondan almamıştır. Zühri, önce tereddüd etmiş, sonra bu sahifeyi imzalamıştır. Daha sonra İbrahim b. Hişam, halk arasında dolaşarak, İbn-i Şihâb'ın aslında rivayet etmediği hadisleri, ondan rivayet ederek yaymaya çalışmıştır.

Goldziher öbür taraftan Velid b. Abdulmelik ile Said b. Museyyeb'in arasının iyi olmadığından hareketle, Şia ve Emevîlerin karşılıklı birbirlerinin aleyhine hadis uydurduklarını yazmıştır. Maalesef Ahmet Emin, bütün

bu konularda bu müsteşrike tabi olmuştur. Oysa Goldziher'i bilmem ama, Ahmet Emin'in, Hadis âlimlerinin, ikinci ve üçüncü asırda bu ilmî korumak, metin ve sened yönünden hadisleri her türlü şaibeden arındırmak için yaptıkları çalışmaları hatırlaması gerekiyordu. Hadisçiler, bu çalışmalarla Mütevâtir, sahih, zayıf ve mevzû hadislerin tamamını birbirinden ayırmışlardır.

İşte İslâm ümmetinin zayıfladığı bir noktada. İslâm'a şüphe sokmak isteyen bu saldırganlar, bu kapıdan hücumla geçmişlerdir.

el-Muslimûn; Bu izahlar için teşekkür ederiz. Peki Şeyh Gazzalî'nin durumu ve Sünneti yeniden elemeye tabi tutmaya davet etmesinin, bu anlattıklarınızla bir ilişkisi var mıdır?

Abdulcelil Çelebi: Ben şeyh Gazzalî'ye hücum edemem, bilakis onun davasını destekliyorum. Yeniden ayırtırmaya ihtiyacımızın olduğunu ben de söylüyorum. Bir görüşe, veya bir tek mezhebe bağlı kalmayıp bütün imamlardan istifade etmemiz şarttır. Ancak bir hadis, sened ve metin yönünden sahih olduğu takdirde alırız. Bazılarının şiddetle karşı çıkmalarına gerek yoktur.

Mesela kadının dışarı çıkması neden tartışılıyor. Oysa biz Hz. Peygamber döneminde de kadınların dışarı çıktıklarını, Müslümanlarla beraber savaflara iştirak ettiklerini biliyoruz. Ümmü Seleme, Nesibe el-Ensariyye ve daha bir çok kadının kıssalarını hepimiz biliyoruz.

Müsteşreklerin hile ve tuzaklarına karşı çok dikkatli olmak ve aklımızı kullanmak zorundayız. Mesela Goldziher'in dediği gibi-farzedelim ki, Abdulmelik b. Mervan ve bâzı Emevîler, Medine'deki imamlara hadis uydurmayı emretmiş olunsunlar, başta Küfe ve Basra olmak üzere, sair İslâm diyarında yaşayan imamlar neredeydiler? Oysa bu şehirler Emevîlere karşı bir tutum içindeydiler. Bunların yalanlarına karşı nasıl sükût edebilirler? Mısır âlimleri bu cereyana karşı nasıl susabilir?

Son olarak şunu söylemek istiyorum: İslâm ümmeti bu gün tıpkı onüçüncü asırdaki durumuyla karşı karşıyadır. O zaman da bir taraftan haçlılar saldırmış bir taraftan da Moğollar hücum etmiş ve bir kışak içerisine almışlardır. Ancak asır sona ermeden, Moğollar teslim olmuş, haçlılar da gitmek zorunda kalmışlardır.

Gerçekten Haçlılar, bu savaflardan hezimetle geri dönmüşlerdir. Ancak bunlar arasından *Thomas Aquin* gibileri çıkmış ve Müslümanlara karşı en etkili savaşın silah değil, fikirle yapılacağını savunmuştur. İşte bu tarihten itibaren başka bir haçlı savaşı ilan edilmiştir. Bütün İslâmî eserlerimizi imha etmeye yönelik olan bu savaşta, dinin müntesiplerini onlardan uzaklaştırmak için, her vesileyle saldırmıştır. Bunların hedefleri arasında sadece Sünnet değil, Kur'an'a da şüphe düşürmek vardır.

el-Müslimûn: Öyleyse siz de Şeyh Gazzalî gibi düşünüyor ve Sünnetin yeniden değerlendirilmesi gerektiğine inanıyorsunuz?

Çelebi: Evet, daha önceki konuşmamda da işaret ettiğim gibi Gazzalî'yi bu yönden destekliyorum.

el-Müslimûn: Hadisleri yeniden anlamak ile yeniden elemeye tabi tutmak aynı şey midir? Bu sorumuzu Prof. Rızk Tavil'e yöneltiyoruz.

Prof Rızk Tavil: Benim bu konu ile olan ilgim 17 yıl öncesine uzanır. Asyutta bir Hıristiyanın kaleme aldığı bir kitap Ezher'e getirilmişti. Aslında yazar Hıristiyan olarak da görünüyordu. Bütün dinleri inkar ediyordu. Kitabın adı: *Muhanmedin Peygamberliğinin tenkidi* idi. Kitapta zaman zaman, Yahudilik ve Hıristiyanlığı da tenkid ediyor ve semavî hiçbir dine bağlı olmadığını ortaya koyuyordu. Kur'an'dan bazı ayetlerle bazı hadisleri hedef olarak seçmişti. Özellikle Hz.Süleyman'ın bir gecede 99 hanımını dolaşp, her birisini savaşıcak birer mücahide hâmile bıraktığını söyleyen hadis üzerinde duruyordu. Yazar, güneşin batışından doğuşuna kadar geceyi 99 a bölmüş ve neticede hepsini reddetmişti. Yazar bundan sonra Hz. Peygamber'e sihir yapıldığını söyleyen rivayet üzerinde durmuş ve kafayı sihrin etkisinde geçen altı aya takarak, bu dönemde gelen hükümler hakkında ne diyorsunuz? diye soruyordu.

Kitabı okuduktan sonra bir gazetede kaleme aldığım makalede; hadis âlimlerini ya şüphelere cevap vererek, yahut hadisleri yeniden yorumlayarak doğru bir bakış açısı getirmeye ve bu gibi meselcelere eğilmeye teşvik etmişim. Durum tehlikeliydi. İçinde yaşadığımız asır farklı fikir ve düşüncelerin çatıştığı bir asırdı. İslâmî uyanış hareketi, bu gibi bir çok olayla karşılaşyordu. Bütün bunlardan kendimizi korumak zorundaydık.

el-Müslimûn: Buna Sünnetin zayı olmasından korkmak diyebilir miyiz?

Rızk Tavil: Önceki dinlerin de Sünnetleri vardı. Şimdi bunlar nerede? Mesela, Hz. İsa'nın İncil'i tatbiki, o'nun Sünnetiydi. Öyleyse nerede bu Sünnet? Hz.Musa'nın Tevrat'ı tatbiki de O'nun Sünnetiydi. Şimdi görebiliyor muyuz? Ancak Hz. Muhammed'in Sünneti ebediyen kalacaktır. Biz, selef âlimlerimizin Sünneti korumak için yaptıkları çalışmalar, ortaya çıkardıkları Ricaf, Cerh ve ta'dil, ile Mustalahü'l Hadis gibi ilimlerle ne kadar övünsek azdır.

Sünnetin zayı olmasından korkmak beyhudedir. Bütün dünya birleşse buna gücü yetmeyecektir. Ancak

esas korktuğum, yanlış değerlendirip hatalı anlamaktır. Bu yanlış anlamaktan dolayı ihtilafı meselelerin bizi kuşatıp ümmetin bölünmesine sebep olmasından korkulur.

Âlimlerimizin koyduğu kaideler onu korumaya kâfidir. Sahih hadisleri tesbit için bunlara, bazı yeni esaslar eklemeye mani hiçbir durum yoktur. Hz.Aişe'nin "kimse kimsenin günahunu yüklenmez" âyetinden hareketle "ölü, ehlinin üzerinde ağlamasıyla azap duyar" hadisini reddetmesi, akli kullanmaya, yakini bilgi ifade eden nassı, zann ifade eden nassa takdim etmeye bir delildir.

el-Müslimûn: Oturumumuzun son sorusunu Prof. Abdullah Abdüşşekur'a yöneltmek istiyoruz. İslam âlimlerinin yaptıkları çalışmalardan sonra Sünneti yeniden elemek ve arındırmak doğru mudur?

Prof Abdullah Abdüşşekur: Öncelikle belirtiyim ki ben, Sünnet ve hadis ile ilgili dersler aldım, ama esas ihtisasım İslâm Tarihidir. Ben, Şeyh Gazzalî'nin görüşlerini işitince, başıma gelen bir hadiseyi hatırladım. Şahsen 13 yıl inancım ters düşen bir ortamda yaşadım. Bir davetçi olarak, ben de, Şeyh Gazzalî'nin düşüğü duruma düştüm. Yabancı toplumlar, sadece akıllarının aldığı hususları kabul ediyor. Akıllarının almadığı hiçbirşeyi kabul etmiyorlar. Bunu çok denedim. Hâdislere akli ve mantuki bir izah getirmediğçe ikna olmuyorlar.

Âhad bir haberi, kendisinden daha kuvvetli bir delille çatıştığı zaman reddetmeyi, peşinen kabul etmemiz lâzım, bunu ilk defa ortaya atan Şeyh Gazzalî değildir. O da daha önceki imamlara tabi olarak bunu söylüyor. İmam Malik, Buharî'de yer aldığı halde: "Muaz'ın ölümü üzerine arş titrer" hadisini kabul etmemiştir. Öyleyse selef bu metodu kullanmışsa, biz de kullanırız. Aklimizi kullanmaktan geri durmayız. Allah Kur'an'da "Biz insanoğlunu şerefli kıldık" buyuruyor. İmam Kurtubî'ye göre âyette geçen şeref akıldır. Bizim bu şerefi reddedip aklimizi ilga etmemiz doğru olur mu?

Şeyh Gazzalî Mütavattir hiçbir hadise menfi yaklaşmamıştır. Dile getirdiği tüm hadisler Âhad haberdendir. Bu hususta da bazı şeyleri aklen tartışmak mümkündür. Bana göre Şeyh Gazzalî kuvvetli bir fikre, yepyeni bir akla sahip, Allah'ın dini hususunda gayret sahibi müctehid bir âlimdir. Bence kendi re'yi ile ictihad edebilir.